

על הרגלים מגונים ועל ברכות הגלובליזציה: סרדינים, דייגי יפו ופרויקט הדיג הישראלי, 1948–1980

נאור בן יהודע

אוניברסיטת הרווארד, המחלקה לאנתרופולוגיה

רבותי, כל החיים שלנו דיברנו על זה שיום יבוא שאנחנו צריכים לשים את היצוא בסדר עדיפויות הגבוה ביותר ולשאוף לשאוף ליצוא. רבותי, השנה הזו אני יכול לבשר לכם – בפעם ראשונה בתולדות מדינת ישראל...
הגשמנו, סטף [ורטהיימר], הגשמנו את החלום הזה שכל השנים דיברת עליו...
(ראש הממשלה אהוד אולמרט בוועידת הגליל 2006, כרמיאל, 21.11.2006¹)

באמצעות בחינת הדרכים המדויקות שבהן ייצרו אנשים סחורות וההשלכות הרחבות של תהליך עבודה מסוים תושג תמונה שלמה יותר של המתחים והדינמיקות של העבודה [במצבים קולוניאליים].

(Cooper 1981, 19)

התחלנו לעבוד על צ'ינצ'ולות כאילו זה חסקה.

(דייג ביפו מדבר על ימי הזוהר של הדיג ביפו, מרס 2004)

* המאמר מבוסס על עבודה לקבלת התואר מוסמך באוניברסיטת תל-אביב שנכתבה בהנחייתם של גדי אלגזי ודני רבינוביץ. אני אסיר תודה להם על עזרתם הממושכת ורבת-הפנים. אני רוצה להודות גם ליהודה שנהב ולדוד דה פריס על עזרתם במהלך הכתיבה. העבודה והמאמר מבוססים על תצפית משתפת בהפלגות דיג ובנמל שערכתי בחודשים ספטמבר 2003–יולי 2004, על ראיונות עומק עם דייגים, עם פקידים ועם עסקני דיג בעבר ובהווה ועל מחקר בארכיוני מערכת הביטחון, עיריית תל-אביב–יפו והמדינה, בארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ) ובארכיון לבון לתולדות תנועת העבודה (להלן א"ל). ציטוטים מפי הדייגים מובאים כאן בעילום שם, מהשיחות ומהראיונות שלי אתם במהלך עבודת המחקר.

<http://www.pmo.gov.il/PMO/Archive/Speeches/2006/11/speechgalil211106.htm>

.1

"הגשמנו, סטף, הגשמנו". ראש הממשלה אולמרט הקדיש רבים מנאומיו לאירועים הקשורים ליחסי המסחר של ישראל עם מדינות זרות. מהנאומים עולה גרסה חד-משמעית וחד-כיוונית של צמיחה, תוצא שאיפותיהם של מנהיגים ושל בעלי חזון. דומה שהגלובליזציה, המופיעה כאן בדמות היצוא ובנאומים ובכנסים אחרים לובשת דמות של משקיעים ויבואנים, כולם "ידידי ישראל", היא השלב החדש והאחרון של הפרויקט הציוני. בתחילה, כך נהוג לספר, עסקנו בבניין הארץ. אלו היו ימים קשים, ימים של מלחמות על עצם קיומה של המדינה. היינו צריכים לבנות חקלאות, בניין, תשתית. אך מרגע שהוכחנו לעצמנו ולעולם שעם ישראל חי, החלנו לפנות לייצור בתחומים חדשים. את מקום החקלאות והייצור הפשוט לצורכי המשק תפסו ההייטק והגלובליזציה. בהיסטוריה המקומית, המסופרת בגוף ראשון רבים, תפקידם של חזון, הנהגה והחלטות הוא מרכזי, מכריע. החקלאות למשל נזנחה, כי נהייתה קטנה מכפי מידותיו של החזון הישראלי.

היסטוריות גדולות אינן נחלתם של פוליטיקאים ואנשי עסקים בלבד. המשתתפים בדיון על הגלובליזציה מסבירים את התפוררות הייצור המקומי בכניסתה של ישראל לעידן או למרחב הגלובלי, שתנועות ההון העולמי מכריעות בו כל התנגדות מקומית. בין שהמועד שנבחר לציון "העידן החדש" הוא אמצע שנות השבעים ובין שהוא שנת 1985 — חתימת הסכמי הסחר עם אירופה או "התוכנית הכלכלית לייצוב המשק" — המאורע מתואר כרגע שבו "השתנו חוקי המשחק". אורי רם למשל נוטה לייחס לשנת 1985 משמעות היסטוריוסופית כמעט, ונתלה בסמיכותה לשנת 1989 הרת הגורל: "המאה העשרים הסתיימה ב-1989 עם נפילת חומת ברלין. המאה העשרים ואחת החלה ב-2001 עם קריסת מגדלי התאומים בניו-יורק" (רם, 2005, 11). כלומר, אחת היא אם ההיסטוריה המסופרת היא של אנשים גדולים או של כוחות גדולים, אפשרות אחת אינה מועלת: האם ייתכן שמה שקרוי "הגלובליזציה של ישראל" הוא תוצא האינטראקציה המתמשכת שבין פרויקט מודרניזציה לאומי, קולוניאלי באופיו, לבין האנשים שהפרויקט הדיר לשוליו? האם ייתכן שהאנשים שבירכתי חזונות כאלה משחקים תפקיד מרכזי יותר מהתפקיד שנהוג לייחס להם? במאמר שלהלן אתאר את ההיסטוריה של ענף ייצור חקלאי מקומי אחד: סיפור עלייתו ונפילתו של דיג הסרדינים, בייחוד בנמל יפו, שהחל כאחד מניסיונותיה של מחלקת הים והדיג של הסוכנות היהודית לפתח "דיג עברי", והתפתח לאחר שנת 1948 כפרויקט של פיתוח דיג ההקפה עד קריסתו בסוף שנות השבעים. באמצעות תולדותיו של סוג דיג זה והפרויקט המדינתי שביקש לפתח אותו אנסה להציע תמונה מורכבת יותר של "הגלובליזציה של ישראל". תפקידם הפעיל של דייגי יפו בעלייתו ובנפילתו של פרויקט הדיג דורש שנבחן מה בתיאוריות סוציולוגיות, מתוחכמות או מורכבות ככל שיהיו, מסיט את עינינו מהרגעים ומהתכונות שמאפשרים למציאות להתנהג אחרת ממה שמצפים ממנה הן מקדמי הפרויקטים ומובליהם והן הסוציולוגים שחוקרים אותם בדיעבד.

.2

בבוקר אפריל אחד בתחילת שנות השבעים חזרו כמה מדייגי יפו מליל דיג מוצלח מהרגיל. כמות הסרדינים שדגו היתה גדולה כל כך, עד שלצורך תצלום משותף עם השלל שמילא את הסירה נאלצו הדייגים הגאים לשבת על דופן הסירה. עשר שנים קודם לכן צילום כזה לא היה אפשרי. בתחילת שנות השישים היו דייגי יפו, יהודים וערבים גם יחד, מודרים מהדיג הישראלי המאורגן, שנוהל בידי אגף הדיג הממשלתי שבמשרד החקלאות, ולא קיבלו גישה לסירות

גדולות מהסוג שעליה הצטלמו אותם דייגים. עד תחילת שנות השבעים השתנה המצב בהדרגה. דייגי יפו קיבלו אישורים להפעלת סירות כאלה, והחלו להפעיל אותן באופן שאגף הדיג לא הכיר עד אז. שנות השבעים היו ימי הזוהר של דייגי יפו, ימי שגשוג וגאווה. היום, שלושה עשורים ויותר לאחר מכן, הדיג המאורגן בידי אגף הדיג הממשלתי כמעט נעלם. במסעדת הדייגים שעל המזח בנמל מעיד על כך התפריט העשיר, הכולל רק שני זנים שנדוגים בים. יתר הדגים ופרות הים בתפריט מגיעים מבכרכות או מכלובי דגים – אם מקומיים, ואם מיובאים, המוטסים לארץ מדי שבוע בשבוע. דייגי יפו, אגב, שוב חוזרים אל הנמל עם בוקר כשעל סיפון ספינותיהם שלל דל, בגלל התמעטות הדגה בים. בחזרה מאחת ההפלגות שבהן חיפשנו דגים לשווא, סיפרו לי הדייגים על ימי הזוהר של עלומיהם. עיניהם ברקו כאשר תיארו כיצד לעתים פרקו שלל רב כל כך, עד שנציגי אגף הדיג התחננו שלא יצאו לים.

במבט ראשון נדמה שההיסטוריה של דייגי יפו, שרובם פלסטינים אזרחי ישראל ומיעוטם יהודים מזרחים, היא סיפור מוכר, מתבקש כמעט, סיפור חד-כיווני של הדרה חוזרת ונשנית – הדרה שהגלובליזציה של ענף הדיג היא רק השלב האחרון שלה. אך זיכרונות השגשוג משנות השבעים שדייגי יפו שבים ומעלים מעמידים בספק המשגה פשטנית ודטרמיניסטית כזו של היחס בין פרויקט המודרניזציה הישראלי של הדיג ובין דייגי יפו. עבודה זו עוסקת באנתרופולוגיה ההיסטורית של הדיג ביפו בשישים השנים האחרונות. במרכזה ניצב הקיטוב שהתעצב עם צמיחת פרויקט הדיג הציוני לפני שנת 1948 בין דיג "מודרני" (ממוכן ככל האפשר, הפועל בהתאם להגיון הייצור התעשייתי ולא בהתאם לעונות

השנה), שאותו ייעד הפרויקט ליהודים אשכנזים מההתיישבות העובדת – מי שמאז שנות השלושים של המאה ה-20 היו אמורים להפוך לדייגים עבריים ובתוך כך לאנשים חדשים – ובין דיג "פרימיטיבי", דיג עונתי מצומצם, שהתעצב בשולי הפרויקט בידי אותם אנשים שהפרויקט דחה.

3.

הטיעון שאפרוש כאן מתמקד ביחסים המשתנים בין פרויקטים של מודרניזציה ובין האנשים שבאים עמם במגע אגב תהליך העבודה ובייחוד בממדי השליטה וההרגלים הכרוכים בתהליך זה. נדמה שגישתו של פייר בורדייה והדגש שהוא שם על הקשר בין שעתוק חברתי לתרבותי הם המתאימים ביותר לניתוח של פרויקט מודרניזציה בניהול המדינה, שבהכשרתו קבוצות אתניות ופוליטיות מסוימות לעבודה שנתפסת "מודרנית", הוא מפלה את מי שפועלים במסגרתו. עם זאת, האם ייתכן שכיוון הקשר בין שעתוק תרבותי לחברתי – קרי ההנחה שפיזור "מערכנין] נטיות הנרכשות במהלך הכשרה" (בורדייה 2005, 117) תורם לשעתוק של המבנה החברתי – יכול להתהפך? במילים אחרות, אם פרויקטים של מודרניזציה חותרים להוליד "אנשים חדשים", ואם הנטיות המועדפות שבהן מחזיקים אנשים חדשים אלו תואמות את ההיררכיה האתנית שבבסיס הפרויקטים, כיצד אפשר להבין מקרים שבהם אנשים ששייכים לקבוצות אתניות מודרות, אנשים שלכאורה הם בעלי נטיות "נחותות" או "נחשלות", מצטיינים בתחומי הייצור שאותם פרויקטים מנהלים? אם פרויקט הדיג הציוני "חיבר" בין יהודים לדיג "מודרני", אחיד, מוסדר ומסיבי, הכיצד דייגים פלסטינים ומזרחים שדגו בשיטות מנוגדות בהגיון לפרויקט המודרניזציה הפכו באמצעות שיטות אלו ממש לדייגים הטובים ביותר בארץ? וחשוב מכך, כיצד גרמה הצטיינותם להתפרקות ענף הדיג המקומי?

את תשובתי אבסס על המשגות שמקורן בחקר ההיסטוריה של איכרים בהקשרים קולוניאליים (Wolf 1956; 1966). איכרים מתאפיינים בשילובם החלקי בחברה הקפיטליסטית שסביבם (Smith 1989, 18):² כמה מהמרכיבים בארגון הייצור, כגון ייצור של סחורות או עבודה שכירה, מוכפפים לכלכלה הקפיטליסטית, ואילו מרכיבים אחרים, כגון חליפין פנים-קהילתיים של מוצרים ועבודה, הסדרי אשראי או ארגון העבודה על בסיס שארות או חברות, נשענים על מוסדות קהילתיים מקומיים (Friedmann 1980, 160–161). ההיסטוריה של דייגי יפו, יהודים וערבים, מתאימה להגדרות אלו: גיוס כוח העבודה ביפו הושתת על יחסי ידידות ושארות רבי-ממדים בין בעלי סירות לבין אנשים אחרים בקהילה, ולא על "עבודה שכירה"; הבעלות על ציוד הדיג התאימה לעתים קרובות לדפוסים משפחתיים

² טלאל אסד (Asad 1972, 82, 87) פיתח טענה דומה בכיקורתו על המחקר של פרדריק בארת בקרב פשטונים (Barth 1959). ראו גם את ביקורתו של אסד על המחקר של אבנר כהן על יישובים פלסטיניים בקרבת הגבול המזרחי ישראל (Asad 1975, 256).

או קהילתיים; ודייגי יפו היו נתונים ביחסי שעבוד שונים עם סוחרי דגים, באופן שהגביל את יכולתם לקשור קשרי מסחר עם גורמים אחרים ולהשתלב בכלכלת הסחורות העירונית שצמחה מסביבם. נוסף על כך, ההיסטוריה של דייגי יפו הפלסטינים תואמת להפליא את תולדות האיכרים הפלסטינים: הדייגים נושלו מאמצעי הדיג שלהם במהלך מלחמת 1948, כאשר איכרים נושלו מאדמותיהם; בשנות החמישים הופקעו אדמות והוחרמו ספינות, ואיסורים לעבד את האדמה הוטלו במקביל לשלילת זכויות ורישיונות דיג.

בקרב היהודים דמה גורלם של הדייגים המזרחים לגורל חבריהם שנשלחו לעסוק בחקלאות עם הגיעם למדינת ישראל. ההגמוניה של חברי קיבוצים ומושבים אשכנזים בהסתדרות ובמשרד החקלאות, שהתבססה עוד לפני קום המדינה, הגבילה בשנות החמישים את גישת הדייגים המזרחים לציוד דיג מתקדם וממוכן ולמשאבים ממשלתיים. גישת הדייגים המזרחים למשאבים אלה השתפרה בהמשך, כאשר סמוך לכניסתם לענף של דייגים פלסטינים מאסו קודמיהם חברי הקיבוצים והמושבים בעבודת הדיג. סמיכות התהליכים שעברו על המזרחים ועל הפלסטינים והדמיון שבין תולדות החקלאים ותולדות הדייגים יזמנו לי את האפשרות להקיש מתולדות הדיג ביפו על ההיסטוריה המשורגת של הכלכלה הפוליטית בארץ בשבעים השנים האחרונות.

באופן כללי, תהליך העבודה מוגדר בהקאפיטאל כתהליך שמושקעת בו עבודה חברתית אגב מימוש פיזי של תכנון מוקדם, כדי לפעול על הטבע לצורך ייצור של דברים שימושיים (מרקס 1953, 143–148), ובענייננו – דגים למאכל. המושג תהליך העבודה שימש את הארי ברוורמן (Braverman 1974) ואחרים בניתוח היחסים בין טכנולוגיות ייצור ליחסים חברתיים בתוך מפעלים תעשייתיים ומחוץ להם.³ אך מה קורה כאשר תהליך העבודה אינו תחום בין קירותיהם של מפעלי הייצור ההמוני שבהם היה נהוג לבחון אותו? כאשר השליטה על תהליך העבודה נבחנת באשר לאיכרים בסביבה קולוניאלית, ניכר בבירור שאין היא נסכה רק על "משימה של הפקת עבודה מפועלים" (Edwards 1979, 13), כפי שהוסק ממחקר בסביבה תעשייתית. נהפוך הוא. שאלת השליטה על תהליך העבודה כרוכה בשאלת ייצורם של בני אדם. כאשר במקום בעלי הון ומנהלים ניצב מול העובדים פרויקט מודרניזציה קולוניאלית, וכאשר הפרויקט הזה עוסק בניסיונות לעצב את דמות "הדייג העברי" או את "יהודי הים",⁴ המאבק על אופיו של תהליך העבודה מעמיק: המאבק אינו מסתיים בהפקת ערך מעבודתם של בני אדם, אלא הוא מאבק על אורח חייהם – על ניתוקם מאורח חייהם

³ בספרו *Labor and Monopoly Capital* בחן ברוורמן את עבודתו של מרקס והתאים אותה לעידן של ייצור המוני ושל הון מונופולי. לדברי ברוורמן, בעידן זה שערון ההון וצמיחת הקפיטליזם בכלל תלויים בהגברת שליטת ההון על תהליך העבודה, בהפשטת העובדים מכישוריהם (deskilling) ובפיתוח ממד הניהול של העבודה כמפעל והפרדתו מהייצור עצמו (Braverman 1974, 58, 194). לסקירה ממצה של הדיון בתהליך העבודה שהחל עם פרסום ספרו של ברוורמן ראו מאמריהם של קרייג ליטלר וג'ים קיטאי (Kitay 1997; Littler 1990).

⁴ בהתאמה: "צרוך מכתבים: כינוס הדייגים של פלוגות הקיבוץ וקבוצות הנוער העובד", 11.7.1939, א"ל V-344, למשל בעמ' 23; ד"ר גורביץ, "תרבות המים בישראל", 1919, אצ"מ S-11-20878.

האיכרי, ומכאן על מידת שעבודם לפרויקט (Cooper 1996, 463). לכן מורחבת גם השאלה המרכזית על המאבק: האם אפשר להפשיט את העובדים מעברם או מ"הרגליהם המגונים" לפני שילובם כעובדים בתהליך ייצור? האם ניתן להפוך אותם ל"דיים עובדות" גרידא, כדי שלא יהיה להם דבר להציע זולת כוח עבודתם?

כאן התמקדותו של בורדייה בנטיית תפיסה ופעולה שעוצבו קודם להקשר הפעולה עוזרת להסיט את המבט מ"יחסי העבודה" שעל פני השטח אל אותם מאפיינים מוטמעים של תהליך העבודה שמקורם בתקופה שקדמה לכניסת דייגי יפו לפרויקט הדיג הישראלי ואשר נדרו עמם לתוכו. אם נראה שמאפיינים מוטמעים כאלה שרדו במסע, נוכל לברר את התפקיד הפעיל שהיה להם בשינויים שחלו בדיג בארץ. אין צורך להניח שמאפיינים כאלו, כמו הרגלי עבודה שנחשבו חסרי ערך במסגרת פרויקט המודרניזציה, שרדו משום שהם טבועים באנשים גופם ולא ביחסים ביניהם. ההפך הוא הנכון: הרגלים כאלה עשויים להידחק אל שוליה של זירת הייצור המודרנית, הגוזרת עליהם שוליות, אך לא הכחדה. אני אתמקד במאפיינים הנדרשים לדפוס דיג מסוים – כישורים וידע שמוטמעים ביחידים ואינם אובדים בהכרח עם שילובם בייצור קפיטליסטי או מודרניזטורי. הישרדות מאפיינים כאלה מאפשרת לנו להבחין במאבק המתחולל בין דפוסי פעולה שונים: דפוס הפעולה האיכרי, שכולל יחס קרוב יותר לסביבה ומאפשר עירוב שיטות והתאמתן לתנאי הסביבה; ודפוס הפעולה המודרני, שפרנסיו מבקשים להאחיד את הייצור, לנכס לעצמם את השליטה על תהליך העבודה, להפשיט את העובדים מכישוריהם "הפרימיטיביים" ולנתקם מסביבתם.⁵ המאפיינים המוטמעים של תהליך העבודה או ההרגלים הם [א] מערכת של כישורים פרקטיים וגישה לסביבה, [ב] אשר מתעצבת אגב התנסות בעבודה [ג] ומסוגלת לשחזר דפוסי פעולה קיימים, לשכלל אותם או ליצור חדשים, [ד] מתוך תלות חלקית בדפוסי הארגון החברתיים של הייצור שבעלי ההרגל פועלים בהם [ה] ובהתאם לרווחיות דפוסי הפעולה שההרגל מניב, [ו] ואשר נקבעת בעצמה במאבק מקביל להופעת אותם הדפוסים. כשהממדים המוטמעים של תהליך העבודה מוגדרים כך, מקרים שבהם אוכלוסיות איכרים אינן פועלות בהתאם לדפוסי הפעולה החדשים אינם מתויגים בהכרח כ"חוסר הסתגלות" או כ"היצמדות למסורת", אלא כסירוב, חידוש, פיתוח או שכלול.⁶

⁵ מכאן קצרה הדרך לתפוס את ההבדל בין איכרים לבין הסביבה המודרנית שהם משתלבים בה "על-דרך השלילה... כקושי שמציבה ה'מסורת' לתהליכי מודרניזציה" (אלגזי 2002, 403). כך יוצא שקרב השליטה על תהליך העבודה ועל הגדרת הכישורים הדרושים מתואר כקרב חד-ממדי וחד-צדדי מלכתחילה.

⁶ במאמר מאיר עיניים פול תומפסון וסטיבן אקרויד מציגים את היוזמה, החדשנות והתחכום של אסטרטגיות עובדים. במשפט קשה לתרגום הם טוענים: "התפרעויות, מעשי קונדס או הפרעות [misbehaviors] אינם רק תגובה ליוזמות של מנהלים. יש להם סדרי יום וסדרי קדימות משלהם הגורמים להם לבחור קדיניות ותוכניות פעולה, הן קולקטיביות הן אינדיבידואליות" (Thompson and Ackroyd 1995, 617).

.4

בתחילת המאה ה-20 פעלו בארץ דייגים פלסטינים שהשתמשו בשיטות דיג ידניות, התקיימו מתוך תלות כלכלית בסוחרי דגים, וארגנו את הייצור באופן קהילתי. בשנות השלושים החלו להופיע בארץ שיטות דיג חדשות, מלוות בשני פרויקטים מנוגדים של קפיטליזציה ומודרניזציה. באחד, שהיה פנימי לכלכלה המקומית (אם לא לענף הדיג בה), חדר הון פלסטיני לתהליך הייצור באמצעות השקעה במיכון הציוד והכפיף ייצור קהילתי להגיון קפיטליסטי של רווח כלכלי; האחר היה פרויקט הדיג הציוני, שהתבסס על הון של יהודים מחוץ לארץ, שם דגש משלו על מיכון ומודרניזציה, והעסיק חברי קיבוצים שהוקמו לאורך החוף. תולדות שני הפרויקטים והמאבק ביניהם, שקדם לתקופה הנסקרת כאן, הטרימו במידה רבה את ההיסטוריה של דייגי יפו ושל התפתחות פרויקט הדיג הישראלי שלאחר שנת 1948. ראשית, משום שהפרויקט הציוני הצליח לגייס את תמיכת הבריטים ובתוך כך להדיר את הדייגים הפלסטינים שסומנו כ"פרימיטיביים", ולפיכך כמי שאין להשקיע בהם משאבי פיתוח. דימוי זה חשוב לענייננו, שכן הוא שימש להצדקת הדרתם מהדיג גם לאחר קום המדינה. שנית, המאבק עיצב גם את תאבוננו הטריטוריאלי של הפרויקט הציוני לחופים ואת ההסתמכות על עבודה זולה של חברי קיבוצים שאפיינו את פרויקט הדיג והביא לידי הגמוניה של אותם חברי קיבוצים במוסדות ענף הדיג. דינמיקה זו הכתיבה בטווח הארוך את שני המאפיינים המרכזיים של הדיג בארץ אחרי שנת 1948: הדרת פלסטינים ומזרחים וקיבוע הגוון המודרניזטורי המסוים של הפרויקט.

לאחר מלחמת 1948 הבטיחה הריבונות הישראלית את ההגמוניה של פרויקט הדיג הציוני, את נישול הפלסטינים מאמצעי הדיג ואת הדרתם מהפרויקט הצומח. הדיג בישראל פותח בכמה כיוונים שעלו בקנה אחד עם מדיניות ששאפה לאספקה עצמית של צורכי המזון של האוכלוסייה (פוהורילס 1973, 144; הורוביץ תשי"ד, 213): פיתוח דיג ממוכן וממונע לאורך חופי הארץ, רכישת ספינות ל"דיג במרחקים" (כלומר בשדות דיג שישראל חכרה את זכויות הדיג בהן), דיג הקפה ודיג חופי. בדיג, כמו בענפי ייצור מקומיים אחרים, יושמה מדיניות זו באמצעות הגנה על הייצור המקומי מפני יבוא (הלוי וקלינוב-מלול 1968, 191) וסבסוד של הוצאות הייצור (ציוד ושכר).

בדיג ההקפה שהיה נהוג בארץ ("למפרה" או "דיג אורות"), דיג סרדינים בעיקר, השתמשו על פי רוב במנורות ("לוקסים") המודלקות בלילות חשוכים – כאשר הירח אינו זורח או כאשר עוצמת אורו חלשה (20–22 ימים בחודש). יחידת עבודה אחת כללה סירה ("צינצ'ולה" או "לאנץ"), לפי סוג העבודה המסוים שנשאה את הרשת ואת ציוד ההרמה ועוד 1–3 סירות משוטטים שנשאו את המנורות. בלילה רגיל היו כל הסירות שעגנו באותו נמל יוצאות לים יחדיו לפנות ערב ונעות לאזור שבו היו צפויים הסרדינים. במשך הלילה היו הדייגים מרכזים את הסרדינים באמצעות האורות, ולאחר מכן היו משליכים את הרשתות ומעלים את הסרדינים לסיפון. לפנות בוקר היה כל הצי חוזר לנמל. בשעה מוקדמת זו נהג

לחכות על הרציף נציג של תנובה, והוא שניהל את מדידת אורך הדגים, את רישום השלל ואת הובלתו למפעלי השימורים.

לאחר הקמת מדינת ישראל נמצא דיג ההקפה בשולי פרויקט הדיג הישראלי. הפרויקט התרכז סביב קיבוצים ומושבים חופיים כמו שדות-ים, מכמורת ונוהיים ובעיקר סביב דיג המכמורת שהיה נהוג בהם. אל המציאות הזאת נקלע מר חג'אג', בעל סירות מלוב, שהעביר חלק מעסקיו לארץ בסוף שנת 1949 והחל להפעיל ספינות של דיג אורות בהצלחה ניכרת.⁷ הצלחתו שכנעה את הסוכנות היהודית, את ההסתדרות ואת משרד החקלאות לפתח תחום דיג זה (די"מ⁸ 1949, 5). ההשקעות המוסדיות בפיתוח דיג ההקפה הדירו כמעט לחלוטין דייגים פלסטינים וצמצמו את הגישה של מהגרים מזרחים למשאבים הממוסדים כמו סירות שנרכשו בחוץ לארץ בכספי השילומים וחולקו לדייגים.⁹ כדי לוודא שמשאבים לאומיים יופנו לאנשים הנכונים, הגביל אגף הדיג את האישור להפליג על סירות ממונעות שאורכן עולה על 10 מטר לבעלי פנקסי מילואים בלבד.¹⁰

לא רק ההדרה המוסדית הישירה עיצבה את ההבדל בין דיג ממוכן, מסיבי ומודרני של ישראלים יוצאי צבא, ובין דיג חופי זעיר וידני של מזרחים ושל פלסטינים, אלא גם מגמת הפיתוח. צי ההקפה הטרי פוצל עם צמיחתו לשני סוגים – דיג הצינצ'ולה המסיבי, שהשתמשו בו בסירות מנוע וברשתות שהיקפן 250–300 מטר, ושיטה מצומצמת יותר בהיקפה, שזכתה לשם המטעה "למפרה" (על שם השימוש במנורות, ולא לפי סוג הסירה או גודלה), שהופעלה מסירות משוטים או סירות בעלות מנועים מוגבלים וכללה רשתות קטנות בהרבה, שהיקפן 50–70 מטר. למעשה, נבדלו שני סוגי הדיג רק בהיקפם. אלא ששיוכם לקטגוריות ייצור שונות הצדיק את הדרת הפלסטינים והמזרחים ואת הגבלתם לציוד הנחות והמצומצם: סוגי הציוד שויכו עד שנת 1959 ל"ענפי דיג" שונים במשרד הדיג: דיג בצינצ'ולה הוגדר כ"דיג מים עליונים" (כשם הענף שהופקד עליו בתחילה, משום ששלל היעד שלו הוא דגי מים עליונים, לעומת דגי עומק); שיטת הלמפרה לעומת זאת נכללה בשיטות החופיות, שמאז ימי מחלקת הדיג בסוכנות היהודית נתפסו כשיטות דיג מודרניות פחות. כך, הסיווג השונה של אופן הדיג שיועד למזרחים ולערבים כשיטה וכענף "חופיים"

7 המחלקה לדיג בסוכנות, "דייגים מטריפולי – תלונות", 1.7.1951, אצ"מ, S-39-390.

8 די"מ – "הדיג בישראל במספרים" – הוא הדוח השנתי של ענף הדיג באגף הדיג והמדגה של משרד החקלאות. הפניות אליו מצוינות בראשי תיבות אלו, בתוספת שנת הדיווח והעמוד המתאים.

9 הסירות האמריקניות, "סירות לבון", כפי שנקראו בפי הדייגים, על שם שר החקלאות פנחס לבון שיזם את רכישתן, לא התאימו לדיג המקומי והוצעו במהרה למכירה. בשל מחירן הנמוך הן היו הסירות הראשונות שהצליחו דייגים פלסטינים להשיג. אגוד הדייגים, עלון אינפורמטיבי 16, 3.12.1953, א"ל, IV-254-1-94.

10 בשנת 1953 מנעה דרישה זו כל גישה של ערבים לסירות החדשות ועמדה בדרכם של יהודים שהתכוונו ליהנות מהציוד החדש עם הגיעם ארצה. באותן שנים היתה משמעות הדבר שחברי קיבוצים, שממילא היו האשכנזים היחידים שעוד התעניינו בדיג, קיבלו עדיפות על מזרחים, שכל עוד לא סיימו את שירותם הצבאי נאלצו להסתפק בציוד מוגבל יותר. מחלקת הדיג, פנקסי דייגים, 8.7.1953, א"ל, IV-254-1-94.

נכרך בהבדל שבין מי שמתאימים לאייש את המוצבים הקדמיים בפרויקט דיג הישראלי לבין מי שבגלל ה"פרימיטיביות" שלהם מתאימים לדיג חופי בלבד. לדעת איגוד הדייגים ואגף הדיג, לא היה מדובר אפוא בעבודה באותה שיטה בהיקף משתנה, אלא בשתי שיטות דיג שונות, שכל אחת מהן מתאימה לסוג אחר של אוכלוסייה.¹¹

הדייגים הפלסטינים שנשארו במקומם אחרי מלחמת 1948, בעיקר ביפו ובעכו, הודרו כמעט לחלוטין מהפרויקט. הותר להם להפעיל את מעט ציוד הדיג שלא הוחרם או הושמד, אך הגבלת גישתם לכלי שיט ולציוד דיג ושליטת התמיכה הממשלתית מנעה מהם בשנים הראשונות לעבור לדיג ההקפה ובייחוד לצינצ'ולה.¹² בשל כך הוסיפו דייגים פלסטינים לדוג באמצעות חכות ורשתות מצומצמות היקף עד תחילת שנות השישים. מהגרים מזרחים התמקמו בשוליים רחוקים פחות ממוקד פרויקט הדיג.¹³ האמצעים שהביאו קצתם מצפון אפריקה (כמו מר חג'אג') הקטינו את תלותם במדינה והעניקו להם עצמאות מסוימת. בנוסף, סייעה להם מחלקת העלייה בסוכנות להיאבק בגזרות של אגף הדיג והאיגוד, וכך הם זכו במידה מסוימת של תמיכה.¹⁴ מעבר לסבסוד הציוד סבסד משרד החקלאות את הוצאות הייצור באמצעות הבטחת שכר מינימום לדייגים השכירים,¹⁵ קביעת מחיר מינימלי לשלל¹⁶ ומימון ההוצאות היומיות בתחילת העונה, שבה הרווח ודאי פחות. את כל זה שילם משרד החקלאות באמצעות "קרן דיג האורות", שמומנה ממס על השלל (שנגבה באמצעות תנובה מהדייגים חברי האיגוד)¹⁷

¹¹ בשנת 1952 למשל פעלו כ-35 קבוצות בדיג ההקפה. אגף הדיג בחר לציין רק 23 מהן בדיווחו המפורש – 11 מהן ספינות, ובהן 9 ספינות דיג משולב עם מכמורת, רובן ככולן של "ההתיישבות העובדת". "מועידה לועידה – אוסף מאמרים לקראת הועידה השניה", 29.5.1953. (להלן "מועידה לועידה"), א"ל, IV-254-1-94 (די"מ 1952, 5).

¹² על כך העידו האחראי על ענף הדיג במים עליונים באותה תקופה ודייגים פלסטינים ותיקים מיפו. ¹³ ייתכן שהכינוי "יהודים ים תיכוניים" היה אולי מתאים יותר לתיאור הקבוצה. יהודים שדגו ביפו הגיעו בעיקר מטורקיה, יוון, בולגריה, לוב, תוניסיה ומרוקו. שבתאי קורדובה למשל הגיע ליפו מטורקיה, וכך היה מוכר בנמל (אם כי בסרטו של דוד פרלוב על הנמל משנת 1960 הציג את עצמו כיהודי מבולגריה). הבדל זה יכול להצביע על הנזילות וההדרגתיות של שיוכים כאלו, לא על חוסר תקפותם. מצב עניינים זה תואם את ניתוחו של מיכאל שלו בעניין הדרתם המלאה של פלסטינים והרחקתם של "יהודים מזרחים" מהעמדות העדיפות בשוק העבודה (Shalev 1992, 48).

¹⁴ ראו תכתובת בין המחלקה לדיג, המחלקה להתיישבות, וקצין העלייה בלוב בעניין דייגים מטריפולי, 15.6.1951–18.12.1951, אצ"מ S-39-390. הסוכנות היהודית-המחלקה הכלכלית, הנדון: מר בן-דוד, 6.6.1952, אצ"מ S-25-7428. הדרה זו של ערבים ושל עולים מזרחים מתאימה למגמה הכללית בפיתוח המוסדי של החקלאות בארץ. רג'אא' ח'לידי מתארת אותו אפקט על פיתוח טכנולוגיה ועל בעלות על אדמות (Khalidi 1984, 67); ברנשטיין וסבירסקי מראים כיצד "הסקטור המזרחי היה בעל אמצעי ייצור פחותים בהרבה הן ביחס לסקטור המושבי והקיבוצי הוותיק והן ביחס לקיבוצים החדשים" (סבירסקי וברנשטיין 1980, 21).

¹⁵ אגוד הדייגים, עלון אינפורמטיבי 19, 1.6.1954, א"ל, IV-254-1-94.

¹⁶ אגוד הדייגים, עלון אינפורמטיבי 20, 1.8.1954, שם.

¹⁷ מאז ייסודה וכל עוד היה הדיג הציוני ברובו של קיבוצים, נתפסה תנובה כ"קואופרטיב של היצרנים עצמם" (מאירוביץ, "Development of Palestine Fisheries", 15.3.1944, אצ"מ, S-25-7428). עם

ומתקציב משרד החקלאות. המדינה השקיעה גם בהסדרים מוסדיים שהגנו על השיווק באמצעות התקשרות, שהיא יזמה וערכה לה, בין דייגי ההקפה לבין מפעלי השימורים. שתי סיבות אפשרו את הקשר הזה. האחת – תעשיית השימורים היתה הלקוח הגדול ביותר שהיה אפשר לכפות עליו מראש לקלוט את כל השלל, בהיותה גורם ממוסד, שבגלל תלותו במדינה היה קל לכפות עליו לקלוט את השלל יותר מאשר לחנך את הציבור לצרוך דגי ים בכמויות גדולות; והאחרת – הסרדינים, שהם רוב השלל של דיג ההקפה, התאימו לשימור תעשייתי יותר מזנים אחרים, משום שבהשוואה לשאר שיטות הדיג הנהוגות בארץ סיפק דיג הקפה שלהם סחורה אחידה בכמויות יציבות יחסית. בחירת המדינה לחזק את התלות במפעלי השימורים עיצבה בטווח הארוך את אפשרויות הפעולה של דייגי ההקפה. באין צריכה עממית של סרדינים טריים, הוכפפו הכנסות הדייגים – ולכן גם פעולותיהם – לאינטרסים הכלכליים של המפעלים. כלומר, החלטת הממשלה לא רק חיברה בין אופן דיג נתון לבין מנגנון תעשייתי, אלא עיצבה את דפוס הפעולה הנהוג בדיג ההקפה כדי שיתאים לאספקה סדירה של סחורות אחידות ומעובדות.¹⁸

בשנת 1954 חתמו הדייגים והמפעלים על החוזה הראשון, שהבטיח קליטה של רבע מהשלל למשך חודש אחד בשנה.¹⁹ בשנת 1955 הופסק יבוא הסרדינים, וקליטת השלל המקומי הובטחה (די"מ 1955, 1). מאז ועד שנת 1978 נחתם בתחילת כל עונה הסכם בין התעשיינים לדייגים, בערכות תנובה, משרד החקלאות ומשרד המסחר והתעשייה. חשיבותו לדייגים נבעה בעיקר מהתחייבות המפעלים לקלוט כל כמות דגים בכל עת שתובא (די"מ 1968[1]), 63). הביטחון היחסי שהעניק החוזה לדייגים הקל את פעולת הפרויקט ואפשר את המשך צמיחתו. ואולם נכונות המפעלים לחתום על הסכם שכזה נבעה, נוסף על הלחץ הממשלתי, גם מיכולתו של פרויקט הדיג להבטיח כמויות יציבות וגדולות של דגים. במקביל צמח מספר מפעלי השימורים משישה לאחד עשר, ומאז שנת 1962 סיפקו המפעלים את כל הצריכה המקומית של שימורי הדגים (די"מ 1960, 1). בשנת 1973, שנת השיא של צמיחת פרויקט דיג ההקפה, עמד שלל דגי המים העליונים על 1,900 טונות, פי ארבעה מגודלו בתחילת שנות החמישים.²⁰ אז החל פרויקט דיג ההקפה להתפרק.

קריסת הדיג הערבי לאחר מלחמת 1948 הפכה תנובה למונופול שיווק הדגים בארץ. עובדיה ארגנו את איסוף השלל ואת שיווקו, ונועד לה תפקיד מרכזי בעיצוב היחסים בין דייגי יפו לבין פרויקט הדיג הישראלי עד שנות השבעים.

מצב זה אינו דומה למתרחש במקומות אחרים בעולם. דייגי ההקפה באיטליה למשל משווקים את רוב שללם לשוק הטרי, ורק העודפים נמכרים לתעשייה. ואכן, כפי שהודו פקידי אגף הדיג הישראלי לאחר ביקור באזור, החופש מתלות בתעשייה אפשר לדייגים "לתת לים לנוח", ולא לדוג במשך כמחצית מהשבוע. ראו דיג ומדגה 1970(2), 44. דיג ומדגה הוא עלון אגף הדיג והמדגה של משרד החקלאות. הפניות אליו מצוינות בראשי התיבות ד"מ בתוספת שנת הדיווח והעמוד המתאים.

אגוד הדייגים, עלון אינפורמטיבי 22, 1.12.1954, א"ל, IV-254-1-94.
 כל הנתונים הכמותיים על השלל לקוחים מטבלאות הנתונים של די"מ. אם לא מצוינת הפניה מדויקת לגיליון ועמוד, הנתון לקוח מהדוח של אותה שנה.

הכוונה להאחיד ולהסדיר את הדיג בארץ בהתאם לגוון המודרניזטורי של הפרויקט, הכתיבה את אופיו הפסיבי של תהליך העבודה בענף. דיג ההקפה בחופי הארץ הוא דיג עונתי, שנמשך באופן רגיל ממרס ועד נובמבר. בחודשים אלה להקות הסרדינים מתקרבות לחוף ומתלהקות באופן שמאפשר דיג לילי פסיבי שלהן.²¹ השילוב של דיג פסיבי, חיפוש משותף של הצי אחר להקות הסרדינים ואיסוף מרוכז של השלל בכל בוקר (לרוב בחיפה וביפו) שיווה לתהליך העבודה בדיג ההקפה אופי ריכוזי ועיצב את דייגיו בהתאם,²² אך בעיקר הפסיביות של דיג ההקפה הלילי היא שעיצבה את תהליך העבודה. מאחר שהדיג אינו אמור לדרוף אחר להקות דגים, אלא להמתין שיתקהלו מתחת לסירתו, קטנה התלות של הצלחת הדיג בכישורי הדיג וברצונו. נוסף על כך, מאחר שהשאלה המרכזית בתחילת כל עונה ובכל ערב היא מתי והיכן יופיעו הדגים, התמקד אגף הדיג בפיתוח שיטות לאיתור להקות הסרדינים, כגון טיסות סיוור (די"מ 1965, 13) הפלגות סקר של ספינה ייעודית (די"מ 1970, [1], 25) והפלגות יזומות וממומנות של דייגים לקראת תחילת העונה (די"מ 1975, 17). פעולות אלו העבירו את אחד מתנאי הייצור – הידע המדי על מקום הדגים – מידי הדייגים הבודדים לידי אגף הדיג ואיגוד הדייגים, ובכך הכפיפו את הדייגים למקור מידע מרכזי. נוסף על כך, הקטין האיסוף המרוכז של השלל בכל בוקר את כדאיות הנדידה הרחק מהנמל וצמצם את התחרות בין הדייגים, שבשל כך נדרו יחדיו כיחידת ייצור אחת. כך הכפיף תהליך העבודה הפסיבי את הדייגים לפרויקט הדיג. כפיפות זו הגבירה את הסיכוי לכמות גדולה ויציבה של שלל, משום שהכתיבה לרוב העוסקים בדיג זה דפוס פעולה נתון, מחייב למדי. בשל כך לא היה לאגף הדיג עניין להשקיע בהכשרת הדייגים לשיטות דיג אחרות, ודייגי ההקפה ידעו לדוג רק באורח הפסיבי והמאורגן שנדרש מהם. מאפיינים אלה תרמו לאופי המונקולטורי²³ של דיג ההקפה, שאפיין את דייגי הפרויקט כולו, בלי קשר לשיוכם האתני או הפוליטי.

ואולם האופי העונתי של דיג ההקפה כלל גם סיכון. יחידות עבודה שהתארגנו לדיג זה נדרשו בכל שנה להרכיב צוות, להשקיע בציווד הסירות וברשת, ולעתים גם להתיק את מקום מושבן לאזור הדיג הצפוי עוד קודם שנדוג או נמכר ולו קילוגרם אחד של סרדינים. סיכון זה השפיע באופן שונה על דייגים בהתאם לשיוכם האתני והפוליטי. ספינות

²¹ "מועדה לועידה", עמ' 58.

²² רק חיפוש משותף של הדגה, לדוגמה, אינו גורר בהכרח אופי ריכוזי של הדיג. בתחילת דיג הסלמון העונתי באלסקה הדייגים מחפשים במשותף אחר להקות, אך הדבר אינו משפיע על הדיג בכללותו, והוא נותר מבוזר (Gatewood 1984). בדומה לכך, איסוף מרוכז של הסחורה, כפי שהוא חייב להתבצע בדיג הטונה בצפון החוף המזרחי של ארצות הברית, אינו משווה לדיג אופי ריכוזי, משום שהסירות צדות את הדגים הענקיים (עד 600 קילוגרם) לבדן (Bestor 2001). ולבסוף, דיג המכמורת הפסיבי אינו מכתוב לענף אופי ריכוזי משום שכל ספינה דגה כנפרד ופורקת את שללה בתיאום עם הסוחר שקונה אותו ממנה.

²³ בכלכלה פוליטית של איכרים המונח מציינ התבססות על גידול חקלאי או איסוף של מין אחד. התעתק למונח הלועזי עדיף לדעתי על תרגומו המילולי ל"חד-תרבותי", שדמיונו לשיח על "רב-תרבותיות" עלול לבלבל.

הקיבוצים הותקנו לשילוב דיג הקפה ומכמורת, וממילא פעלו במסגרת המבנה המעורב של המשק הקיבוצי שפיצה על ההשבתה העונתית.²⁴ הקבוצות הפלסטיניות הבודדות שפעלו עד שנות השישים חזרו לשיטות חופיות מחוץ לעונת הסרדינים משתי סיבות: הן הודרו מדיג המכמורת והן היו היחידות שמלכתחילה התבססו על דיג חופי. מצב הדייגים היהודים שלא היו חברי קיבוצים היה שונה הן ממצבם של חברי הקיבוצים והן ממצבם של הפלסטינים. שלא כמו חברי הקיבוצים, הם הופלו לרעה בחלוקת ספינות המכמורת והמשאבים האחרים; בניגוד לפלסטינים, שהודרו מהפרויקט ולכן לא היו תלויים בו, יהודים מזרחים נקשרו בפרויקט המונוקולטורי ולכן לא שלטו ברזי הדיג החופי והעדיפו שלא לעסוק בו מחוץ לעונת הסרדינים. משום כך היתה תלותם של דייגים יהודים אלה בפרויקט המונוקולטורי החזקה ביותר (ד"מ 1964[7-6], 46, 51-52).

לתלות זו היו שתי השלכות על מצב דיג ההקפה — בטווח הקצר תרמה התלות ליציבות הפרויקט, ובטווח הארוך היא האיצה את התפרקותו. התלות תרמה ליציבות הפרויקט משום שדייגים אלו נאלצו לדוג בכל העונה בשיטה היחידה שהכירו, את הדגים שפרויקט דיג ההקפה התבסס עליהם — סרדינים. הדייגים המזרחים היו ערוכים פחות מבני הקיבוצים ומהפלסטינים למעבר לשיטות אחרות בעונה חלשה או בעת ירידת מחירים. הכשרתם המצומצמת שהגבילה אותם לדיג סרדינים בלבד פגעה בשליטתם על תהליך העבודה והגבירה את תלותם באיגוד הדייגים, באגף הדיג ובתנוכה²⁵ ותרמה ליכולתם של מפעלי השימורים להוריד את מחירי הסרדינים. במילים אחרות, הכישורים הדלים של הדייגים אפשרו לנצל אותם במידה שהגבירה את נכונות המפעלים לחתום על הסכמים, ועם נכונות זו התחזקה יציבות הפרויקט כולו.

אלא שבטווח הארוך האיצה התלות של דייגי ההקפה בפרויקט את התפרקותו דווקא. הפעילות המרוכזת בעונת הדיג באביב ובסתיו עמדה בניגוד לאבטלה בחורף ולהאטה בקיץ. גם אם בעלי הסירות המשיכו לדוג בשיטות חופיות בעונות אלו, הם לא נזקקו לכל אנשי הצוות. לכן הדייגים הזוטרים בכל סירה כזו היו בדרך כלל עובדים עונתיים. בגלל עונתיות העבודה הפכו רק דייגים זוטרים מעטים לשכירים קבועים, ומספרם היה קטן עד כדי כך, שהאחראי על הדייגים השכירים במועצת פועלי חיפה הסיק שעובד "המכבד את עצמו, יחפש עבודה אחרת ולא יקשור עצמו לענף זה" (ד"מ 1970[1], 7).²⁶ נוסף על כך, מעבר הכלכלה בישראל לתעסוקה מלאה הפך את הדיג לעיסוק מושך פחות, גם מבחינתם של מהגרים שעד אז נאלצו לעסוק בו. המחסור הרצוף בעובדים החמיר בכל עונה חלשה והחריף עם השנים

²⁴ כפי שמראים סבירסקי וברנשטיין (1980, 21), תלותם של הקיבוצים בחקלאות בכלל קטנה מתלותם של חקלאים אחרים שלא הוסיפו על הייצור החקלאי תחומי ייצור נוספים.

²⁵ מיותר לציין שאין הכוונה לומר כאן שהיה בזהותם של דייגים מזרחים דבר מה שהפך אותם למוכשרים פחות. דפוס פעולתם של דייגים אלו עוצב בהשפעת השתייכותם לפרויקט הדיג מצד זה והותרתם מחוץ לקשר ההדוק שבין אגף הדיג לקיבוצים מצד זה.

²⁶ בשנת 1971 לדוגמה הוצע שדייגים שכירים יעבדו בחודשי החורף כסוורים בנמל (ד"מ 1971[2], 35).

עד כדי השבתת ספינות שלא נמצא להן צוות (ד"מ 1964 [6-7], 52). כלומר, הפרויקט נותר יציב רק כל עוד נמצא מספר מספיק של דייגים שהיו: (א) יהודים; (ב) חסרי כישורי דיג מקיפים; (ג) ממוקמים, זמנית לפחות, בשלב נמוך של המדרג הסוציו-אקונומי המקומי. רק מי שהתאפיינו בשלוש התכונות האלה נותרו כבולים בפרויקט דיג ההקפה המונקולטורי. מאז שנות השישים נכנסו לפרויקט עוד ועוד דייגים פלסטינים בעלי כישורי דיג מקיפים, ושינוי זה האיץ את התפרקותו.

.5

לאחר מלחמת 1948 נותרו ביפו כמה מכמורתנים וסירות דיג של פלסטינים, אך השלטונות דאגו להעלות את המכמורתנים על החוף, ולאחר מכן הם הועלו באש. בתחילה נאסר על דייגים פלסטינים לצאת לים, ורק לאחר "שיפור תנאי הביטחון" החלו דייגי החופים בלבד לחזור לפעילות (ד"מ 1949, 3). גם לאחר שהותר לדייגים פלסטינים לצאת לים, מנעו מהם שלושה גורמים עיקריים להשיב לדיג את העדנה שהיתה לו לפני המלחמה: האיסור להפעיל סירות מנוע שמהירותן גבוהה מ-8 קשרים (כ-15 קמ"ש), ירידתה של יפו ממעמד של מרכז כלכלי אזורי למעמד של פרור שולי והיעדר תמיכה ממשלתית. גורמים אלו עיכבו את התפתחות הדיג ביפו, הכתיבו לפלסטינים שיתוף פעולה מסוים עם גורם ישראלי כלשהו, ובהמשך עיצבו את תהליך העבודה בדיג ביפו.

סמוך לסוף המלחמה החלו דייגים פלסטינים לדוג ביפו בשיטות שאינן דורשות סירה. בשנת 1950 כבר פעלה סירת דיג אחת, ועד שנת 1952 הצטרפו אליה עוד שתיים.²⁷ קבוצות דייגים אלו השתמשו בסירות משוטים לדיג רשתות וחקות עמידה בהתאם לעונות השנה. דייג פלסטיני מיפו שרצה לעבוד אז על סירת מנוע, נאלץ להתקשר עם דייג יהודי או עם מוסד ישראלי. שבתאי קורדובה, לדוגמה, דייג יהודי שהגיע ליפו מטורקיה בשנת 1948 ועבר עד תחילת שנות החמישים כאיש צוות בצוותים פלסטינים, הביא ליפו ציוד לדיג בשיטת גרגיר.²⁸ נוסף על כמה דייגים טורקים עבדה עם קורדובה קבוצת דייגים מיפו שכונתה "החמסייה": מוסא שיכלי, איברהים (אבו טוני), עיסא חרזאללה והאחים אבו עאלין; קבוצה זו היתה הקבוצה הראשונה ביפו שבה הפליגו דייגים פלסטינים בסירת מנוע. המצב בנמל יפו החל להשתפר בשנת 1953. כלי שיט ממונעים שיהודים זנחו לאחר שתי עונות דיג דלות נהיו נגישים

²⁷ סביר להניח שסיום הממשל הצבאי ביפו ב-1 ביולי 1949 הקל במידה מסוימת על הדייגים הערכים לחזור לעיסוקיהם. מטכ"ל, "הנדון: — בטול הממשל הצבאי בערים: יפו, לוד, רמלה", 11.6.1949, ארכיון מערכת הביטחון, 852/51/680.

²⁸ שיטה של דיג הקפה שבה גוררים לאורך החוף שתי סירות משוטים מאחורי סירת מנוע; כשמאחרים להקה משחררים את שתי הסירות, הדייגים זורקים מהן את הרשתות וחותרים סירה לעבר סירה בתנועה מעגלית עד שלהקת הדגים מוקפת. בסוף הטלת הרשת סביב הלהקה הסירות נצמדות זו לזו ומתחילה הרמה ידנית של הרשת.

יותר, וכיפו החלו להתארגן ולהתבסס קבוצות דיג פלסטיניות או מעורבות. שיפור חומרי זה הביא בעשור הבא לידי שינויים טכנולוגיים, מקצועיים וחברתיים ששיוו לתהליך העבודה ביפו אופי של דיג מעורב ואקטיבי. מחיר הדגים הממוצע עלה פי ארבעה בשנים אלה (מ-0.4 ל"י לקילוגרם ב-1949 ל-1.43 ל"י בשנת 1953), ועליית המחירים תרמה גם היא ליכולת הדייגים ביפו לרכוש ציוד דיג מתקדם יותר, כמו הציוד הדרוש לדיג למפרה של סרדינים.

דיג ההקפה של סרדינים הוא דיג עונתי. אמנם שלל הדיג החופי נמכר בתחילת שנות החמישים במחיר כפול מהמחיר של שלל ההקפה, אבל השלל היומי הממוצע של דיג הסרדינים היה גדול פי עשרה מהשלל בדיג החופי. יום בעונת הסרדינים הניב אפוא הכנסה גבוהה פי חמישה מיום עבודה בעונת הדיג החופי. לנוכח ההפרש הזה בהכנסות בחרו ראיסים (ראשי קבוצות) רבים והולכים לשלב בדיג החופי, שבו עסקו עד אז, את דיג ההקפה הלילי וכן את דיג הגרגיר. כניסתם ההדרגתית של דייגי יפו לשיטות דיג ההקפה – הגרגיר והלמפרה – נמשכה לאורך כל שנות החמישים. בעשור זה התבסס שילוב שיטות הדיג כאופן הפעולה העיקרי לאורך השנה ופיצה על השלל המועט שאפשר הציוד הדל.

גיוון השיטות התפתח במקביל למבנה החברתי של קבוצת הדיג ולדפוס הכישורים של הדייגים. כל קבוצה כללה גרעין של דייגים בודדים (לרוב הראיס והלוקסנטים – מפעילי הלוקסים), שהכירו את כל שיטות העבודה על בוריין. הקשר ביניהם היה לעתים קרובות שותפות, ולעתים נוספו עליו קשרי שארות. גודל הצוות הדרוש, שהשתנה מעונה לעונה ומשיטה לשיטה (לדיג חופי נדרשו עד שלושה אנשים, לדיג למפרה – שמונה, ולגרגיר – כ-13 אנשים) הכתיב דפוס העסקה גמיש: מוקד הקבוצה היה גדל בהתאם לעונה וכולל שארים או עובדים מזדמנים.²⁹ המצב הכלכלי-חברתי הירוד של הפלסטינים בארץ בשנות החמישים מנע היווצרות של מחסור בידיים עובדות (Rosenfeld 1978, 393–396). כפי שאמר לי דייג ותיק, "אף פעם לא היתה בעיה להשיג צוות. יפו היתה מלאה אנשים רעבים". כך, ריבוי השיטות, דפוס ההעסקה הגמיש וציוד הדיג המגוון שיוו לתהליך העבודה ביפו אופי מעורב, מגוון בשיטות ודינמי במעבר ביניהן.

חשוב לציין שאין שום דבר מהותי באופי המעורב של הדיג ביפו, ומוכן שאין "מהות ערבית", מזרחית או אחרת שהוא קשור בה. נהפוך הוא: האופי המעורב של תהליך העבודה ביפו נבע ממקומה של יפו בפרויקט הדיג הישראלי. מצב הדייגים בנמל – הפלסטינים והיהודים – נבע בעיקר מתהליך הנחשול של הדייגים הפלסטינים בארץ, תהליך שקרטע

²⁹ עיסוק עונתי כמו דיג הסרדינים אפשר לראיסים לצרף לצוותם קרובים או מכרים שבשאר ימות השנה עבדו בענפים לא יציבים כמו בנייה ושירותים. מסלולי חיים שמשלבים עבודה במשק הישראלי במקביל לתרומה למאמץ חקלאי בביתו של העובד היו מנת חלקם של פלסטינים רבים (Tamari 1981, 41). הרכב הצוותים התאפיין גם בניידות רב-כיוונית – עד היום נהוג שאנשים עוברים בין צוותים וסירות, מכל מיני סיבות: צורכי הדיג המשתנים משום שבכל רגע נתון משתמשים ביפו בכמה שיטות; רצון של דייג להרוויח יותר כסף במעבר לסירה שדגה בשיטה רווחית יותר בעונה מסוימת; הצורך לפרוע חוב לבעלים של סירה או לראיס באמצעות הפלגה בסירה שלו.

עד שנת 1948 ואחריה הצליח כמעט לגמרי. נחשול הדייגים ביפו הוא תוצר של השילוב בין הדרה קולוניאלית לעיצוב מודרניזטורי של דיג ההקפה, תהליך שתחילתו בנישול דייגי יפו הפלסטינים מציוד הדיג שלהם בשנת 1948 והמשכו בהדרתם מפרויקט המודרניזציה של הדיג ובאפלייתם של הדייגים היהודים המזרחים באותו פרויקט.

בשנת 1963 קנו דייגים פלסטינים מיפו בפעם הראשונה שלוש סירות צ'ינצ'ולה ונכנסו בכך לפרויקט דיג ההקפה הישראלי. רכישת סירות אלו התאפשרה משום שבסוף שנות החמישים פרשו חברי הקיבוצים מהפעלת ספינותיהם והעבירו את הפעלתן לשכירים או השביתו אותן (ד"ר מ' 1973 [2-3], 8). בעקבות המשבר החליטה הסוכנות למכור את הספינות במחירי הפסד, ולו רק כדי לצמצם את הגירעון המצטבר.³⁰ בגלל ההיצע של ספינות זולות החלו בשנת 1960 דייגי הקפה מזרחים לעבור לדיג המכמורת הקל והרווחי יותר. כך הסתיימה ההדרה החלקית של המזרחים, כאשר הגורמים שהפיקו תועלת מהדרתם איבדו את עניינם בדיג. דייגים שעברו לספינות המכמורת העמידו את סירות הצ'ינצ'ולה שלהם למכירה, והקונים היו דייגים פלסטינים, שכמו בעיסוקים אחרים ממעמד דומה, היו בשלב זה הגורם המתחדש היחיד בענף הדיג (Rosenfeld 1978, 395).

אם כן, פרישתם מהענף של הקיבוצים — שעמדו במוקד פרויקט הדיג בארץ מאז סוף שנות השלושים — הביאה בעקיפין לידי צמצום הדרתם של הפלסטינים ובעיקר לידי הרחבת הגישה שלהם לאמצעי הייצור הנחותים.³¹ ספינות המכמורת נותרו מחוץ להישג ידם עד היום, אך משנת 1963 הם הצליחו לרכוש סירות צ'ינצ'ולה והחלו להשתלב בפרויקט דיג ההקפה, להצטרף לאיגוד הדיג ולקרן דיג האורות, ובתוך כך למכור את שללם לתנובה.³² הגעתו של ציוד הצ'ינצ'ולה ליפו נתנה את אותותיה כמעט מיד. השלל היומי של קבוצות דיג ההקפה שהתחילו להשתמש בסירות צ'ינצ'ולה גדל בערך פי שישה לעומת השלל שנדוג באמצעות הציוד הישן, מה שעודד עוד דייגים לרכוש ציוד דומה.³³ הגידול בהכנסותיהם של הדייגים היפואים, בייחוד הפלסטינים, עם כניסתם לפרויקט הדיג דומה לגידול שחל בהכנסות חבריהם שהצטרפו לשוק העבודה בארץ. אבל הדייגים נדרו לתוך הפרויקט עם דפוסי הפעולה

³⁰ מכתבים של מר סתוי, עובד במשרד חבל הצפון בסוכנות היהודית, טיפול בחברת "צידון", 10.5.1960; מכירת "דולפין", 7.6.1960, אצ"מ, KH-4-13908.

³¹ גורם אחד ששינה את מהותו בשל פרישת הקיבוצים הוא תנובה. כל עוד היו רוב הדייגים חברי קיבוצים, שימשה תנובה מנגנון שיווק עצמי של הקיבוצים ואף נדרשה לשנות את התקנון כדי לאפשר לה למכור את תוצרתם של מי שאינם חברים בה. כשעזבו הקיבוצים את הדיג, הפכה תנובה למונופול חיצוני, וכל שריד של זהות אינטרסים עם הדייגים נעלם.

³² עד אז היה קונה את כל השלל המקומי מר צרפתי, סוחר דיגים מיפו, ומוכר את חלקו לתנובה, לפי הצורך. הגדלת כמויות השלל, התבססות הדייגים והקשרים שנטוו עם פרויקט הדיג גרמו להחלת המונופול של תנובה גם על נמל יפו.

³³ אין נתונים על כל קבוצה וקבוצה באותן שנים. עם זאת, כבר בשנת 1950, כאשר ציוד הצ'ינצ'ולה עדיין לא התפתח, פרקו קבוצות שדגו בשיטה זו שלל יומי ממוצע של 450-630 ק"ג, ואילו שללן של קבוצות למפרה נע בין 60 ל-170 ק"ג (די"מ 1950, 8).

שהתעצבו בתהליך העבודה ביפו מאז שנת 1948. דפוסים אלה השפיעו במהרה על הפרויקט כולו. כזכור, עד שילובם בפרויקט הממוסד נהגו דייגי יפו לערב שיטות דיג לאורך השנה, כדי לדג את המינים הנפוצים והרווחיים ביותר בכל עונה. מאז שנת 1963 גדל בהתמדה חלקם של דייגי יפו בפרויקט, ובעקבות זאת היו בפרויקט יותר ויותר דייגים שהיו כשירים לדיג מעורב. במילים אחרות, מידת הכפיפות של דייגי ההקפה לפרויקט ועומק תלותם בהסכם עם התעשייה החלו להצטמצם.

עד אותה שנה עבד הפרויקט במלוא כוחו מהאביב עד הסתיו. אלא שהדגים שנתפסו בחדשים יולי ואוגוסט היו הקטנים ביותר, ולכן היו השלל והפדיון נמוכים ביחס למאמץ שהושקע (ימי עבודה). באין אלטרנטיבה ממשית אחרת, דגו דייגי ההקפה ברציפות לאורך כל הקיץ, בהתאם למדיניות אגף הדיג ולעמדת מפעלי השימורים. דייגי יפו, לעומת זאת, שדגו במהלך העונה בשיטת הלמפרה המצומצמת יותר, נהגו עד אז לעבור ביולי ואוגוסט לדיג של מיני דגים אחרים בשיטות הקפה, ברשתות עמידה או בחכות (שיטות דיג חופיות שהכירו היטב). זו דרך הפעולה המתבקשת בדיג מעורב, מצומצם בהיקפו: סרדינים קטנים נמכרים במחירים נמוכים יותר, ובקיץ אפשר לדוג מינים שנמכרים בשוק הטרי במחיר גבוה יותר.

כשהמשיכו דייגי יפו להחליף את דיג ההקפה בשיטות חופיות בכל קיץ גם לאחר כניסתם לדיג ההקפה המאורגן, הם הביאו לידי צמצום דיג הסרדינים בקיץ, ובעקבות זאת לידי צמצום אחוז הדגים הקטנים בשלל. לא זו בלבד שבעקבות שינוי זה גדל הרווח הממוצע לטונה של דגים וליום עבודה, אלא שהפסקת הדיג בקיץ גם נתפסה באגף הדיג כאמצעי ש"מאפשר לדגים לגדול". כעת ניצבה לפני אגף הדיג דילמה חדשה: האם להיצמד למפעלי השימורים ולשלול כל דפוס פעולה שפוגע באספקה הסדירה, או לבכר את רווחי הדייגים? שאלה זו לא היתה מתעוררת קודם, משום שדייגי הפרויקט הוותיקים הורגלו לאופן דיג שתאם את אופיו המונוקולטורי של הפרויקט המקורי והוצדק בשיח המודרניזטורי. לבסוף אפוא שינו האיגוד ואגף הדיג את מדיניותם בדבר יתרונות הדיג המעורב והחליטו לעודד את צמצום דיג הסרדינים בקיץ. בהחלטה זו נקטו מוקדי הכוח בפרויקט בפעם הראשונה קו שסטה מההיגיון של אספקת הסרדינים למפעלים והעדיפו גיוון של השלל, המיטיב עם דייגים שמסוגלים לכך, על הבטחת אספקה יציבה של חומר גלם למפעלים. כך החל להתערער ההיגיון המונוקולטורי של הפרויקט, ובכך היה כמובן כדי להשפיע על הקשר עם המפעלים. עד עתה טענו נציגי הדייגים שהם עושים כמיטב יכולתם לספק סחורה אחידה בכמויות סדירות ככל שניתן, טענה שבמידה רבה תאמה את המציאות. כעת החל משתנה חדש להשפיע על גודל השלל ועל יציבותו: שביעות רצונם של הדייגים מתנאי ההסכם ומתוצאותיו.

במהלך שנות השישים קנו עוד דייגים ביפו סירות צ'ינצ'ולה, ובתחילת שנות השבעים עגנו בנמל 12 סירות כאלה עם סירות הלוקסים שלהן. סירות אלו נקנו לעתים קרובות בידי שותפים, כשלעתים השותפות היא בין יהודים לפלסטינים. התרחבות צי הצ'ינצ'ולות היפואי

לאורך שנות השישים הגבירה את תלות הפרויקט בדייגים מיפו. אם בשנת 1963 עגנו בנמל שתי צ'ינצ'ולות יפואיות – עשירית מהצי הארצי – בשנת 1970 כבר היו 12 הצ'ינצ'ולות מיפו שליש מהפרויקט כולו.

בשלב זה שוב בא לידי ביטוי דפוס הדיג המעורב של דייגי יפו. דייגים אלה, שעד המעבר לצ'ינצ'ולה דגו בשיטת הגרגיר, נהגו לחפש להקות דגים ולרדוף אחריהן בשעות היום. כעת הם החלו ליישם את הגישה האקטיבית הזאת כשהם משתמשים ברשתות ובסירות המסיביות יותר, למשל בשובם מליל דיג לא מוצלח. דפוס עבודה זה של שליש מצי ההקפה השפיע על כל המאפיינים של תהליך העבודה בפרויקט והמשיך לשחוק את האופי המונקולטורי שלו. ראשית, אופיו הפסיבי של דיג ההקפה בפרויקט החל להשתנות. אם עד אז היה הצי יוצא בכל ערב לאזור דיג ומחכה שהסרדינים יתלהקו מתחת ללוקסים, כעת החלו כמה מהספינות לחפשם באורח אקטיבי. שנית, שיטת דיג זו לא כללה עוד חיפוש משותף. ושלישית, מרגע שהחלו הדייגים לדוג סרדינים לא רק בלילה, הם נהגו לפרוק את השלל לכל אורך שעות היום, ולא רק בשעות הבוקר המוקדמות כנהוג לאחר דיג לילי.³⁴

בשינויים שתוארו לעיל חידשו דפוס עבודה של דייגי יפו את שיטות העבודה בפרויקט והגדילו את הכנסות הדייגים, הן בהשוואה להכנסות בעבר והן בהשוואה לצ'ינצ'ולות אחרות. יתרה מכך, החיפוש העצמאי והדיג האקטיבי העניקו לדייגים בפרויקט יותר שליטה על תהליך העבודה והחזירו לדיג ההקפה אופי אומני.³⁵ במילים אחרות, דייגי יפו הצליחו להחזיר לעצמם שליטה על תהליך העבודה ולעצור את שחיקת כישורי הדיג – באופן זמני לפחות. והא ראייה: אגף הדיג הכריז על שני שינויים שיקבעו את "עתיד דיג ההקפה": דיג סרדינים אקטיבי בשעות היום בתחילת האביב והפסקת הדיג בקיץ (ד"מ 1967[1], 16) – שני השינויים שחדרו לפרויקט עם דייגי יפו. מדיניות הסיוע של קרן דיג האורות שונתה בהתאם, והוחל בסבסוד של ימי עבודה במרס במקום בקיץ (ד"מ 1968[2], 54). כדי לאמץ שינויים אלו וליהנות מהסבסוד, היה על דייגים אחרים, שמעולם לא הוכשרו בשיטות חופיות או בדיג אקטיבי, לוותר על התלות במנגנוני איסוף המידע וארגון העבודה ולנכס לעצמם את השליטה על תהליך העבודה. דייגים אלו העדיפו, לעומת זאת, להשקיע את זמנם וממונם בכניסה לצי המכמורת האקסקלוסיבי שהקיבוצים נטשוהו (ד"מ 1966[14], 28, 53).

במצב החדש שנוצר, שיווי המשקל בין שיטות הדיג השונות לאורך השנה הוא שקבע את היחס שבין כמות הסרדינים (שיועדו בעיקר לתעשייה) לבין מיני דגים שנמכרו בשוק הדגים הטריים. על שיווי משקל זה השפיע האיזון שבין תנאי ההתקשרות עם תעשיית השימורים לבין תנאי מכירת הדגים הטריים: סרדינים שווקו ישירות למפעלים בהתאם

³⁴ היקף השינוי היה גדול: בשנת 1965 נדוגה מחצית השלל בשעות היום, ובשנת 1966 נדוגו כך יותר מ-60% מהשלל (ד"מ 1965, 13; 1966, 13).

³⁵ בקרב הפלסטינים לא היו יכולות משופרות אלו מנת חלקם של דייגים בלבד. גם איכרים פלסטינים, שעסקו בגידולים עתירי עבודה ודלי טכנולוגיה, נטו להצליח יותר מעמיתיהם היהודים כשניתנה להם גישה למשאבים משופרים (Khalidi 1984, 74–76).

לתנאי ההסכם השנתי עם המפעלים, שקבע מחירים נמוכים יחסית אך הבטיח לקלוט כל כמות, ואילו מחיריהם של דגים אחרים נקבעו בכל בוקר במכירה פומבית של השלל היומי במחסני תנובה. עד שנת 1967 החזיקה תנובה במונופול פעיל על שיווק כל סוגי הדגים – לתעשייה ולשוק הפרטי. המינים הטריים נלקחו למחסני תנובה והוצעו למרבה במחיר; עם זאת, מכירתם לא הובטחה, אף שהדיג חויב בכל מקרה בהוצאות ההובלה והקירור. בשל הבדלים אלה בין הסרדינים למינים האחרים נוצלה כל עונת הסרדינים במלואה, משום שהדייגים העדיפו להיצמד במהלכה להכנסות בטוחות משלל גדול, גם אם מחירו נמוך, במקום לדוג שלל שצפוי לו מחיר גבוה אבל מכירתו אינה ודאית.

בשנת 1967 חלו שתי תמורות שהפרו את שיווי המשקל שביין כדאיות הדיג בשיטות השונות. בסוף השנה כבר הובאו לישראל דגים ממעגנות בעזה, לרבות סרדינים למפעלי השימורים.³⁶ עד אותה שנה התיר משרד התעשייה והמסחר למפעלי השימורים לייבא חומרי גלם לשימורים רק מחוץ לעונת הסרדינים. מדיניות זו נועדה להגן על הדיג המקומי במהלך העונה ובמקביל לאפשר למפעלים לעבוד כל השנה. כעת יכלו מפעלי השימורים לרכוש חומר גלם מעזה במחירים זולים יותר, ללא כל צורך בהיתר.³⁷ לעומת זאת, באותה תקופה החלו לייצא מישראל את שלל שדות הדיג שנכבשו עם חצי האי סיני.³⁸ במקביל לכך, בסוף שנות השישים החליטה הממשלה לייבא סרדינים מפורטוגל במסגרת הסכמי הסחר שהחלו להיחתם עם מדינות אירופה. החלטה זו פיצלה את הייצור המקומי לענפים שהסכמי הסחר יקדמו, ולענפים אחרים, ובהם דיג ההקפה, שהסכמים אלה חרצו את גורלם. סביר שהסרדינים דווקא הוקרבו על מזבח מאזן סחר החוץ משום שהממשלה לא ראתה טעם להגן על דייגים פלסטינים מיפו או מעזה. אנשי אגף הדיג הצדיקו את הפיצול הזה בחזרה להדגשת ההבדל האתני שביין דיג המכמורת, שכעת העלו על נס את היותו מבוסס על "טהרת כח אדם יהודי", לבין דיג ההקפה שהחל להיתפס כ"ענף של ערבים" (ד"מ 1970[2], 53).

אם כן, תור הזהב של הדיג המקומי הסתיים כש"נזכר" הפרויקט באופיו הקולוניאלי והעדיף את הקשרים החדשים הן עם מדינות אירופה והן עם הנכבשים החדשים על מערך הייצור המקומי. כשבמחסניהם אספקת הדגים מאירופה ומעזה, החלו מפעלי השימורים ללחוץ על הדייגים בשלוש דרכים: המשא ומתן על הסכמי הקליטה נדחה באורח שיטתי עד לאחר תחילת העונה (ד"מ 1967[1], 44); המפעלים לא הסכימו לתנאי המכירה שדרשו הדייגים ואיימו לעבד רק סחורה מיובאת (ד"מ 1969[1], 44); והם סירבו לקבל דגים מעבר לכמות יומית מסוימת בתואנה שמקררי האחסון כבר מלאים בתוצרת (ד"מ 1970[1], 53).

³⁶ החלטות מועצת אגוד הדייגים, 22.10.1967, א"ל, IV-235-5-5889.

³⁷ ההפרש בין מחירי דגים מעזה לדגים מישראל נע במחצית השנייה של שנות השבעים בין 1.67 ל"ל-2.59 ל"ל לק"ג.

³⁸ הסחורה ליצוא עובדה כמובן במפעל מיוחד שהקימה תנובה וכללה שלל משני מקורות: ספינות מכמורת שיצאו מחופי הארץ ודגו מצפון לימת ברדוויל ועסקים שהקימו ישראלים בסיני. היקף היצוא התקרב בשנת 1976 למיליון דולר (ד"מ 1976[1], 39-41).

בשיא העונה של שנת 1971 כבר סירבה תנובה לקלוט סרדינים במשך כשבועיים, ודייגים שבו לים כדי להשליך בחזרה את שללם (די"מ 1971, 19).

צדו השני של המסחר עם עזה החל גם הוא לתת אותותיו, כשעמדו הדייגים בארץ על הרווח שיוכלו להפיק מהסחר עם העזתים. אותם סוחרים עזתים שהובילו את השלל מעזה לשווקים בישראל החלו להציע לדייגים בארץ לקנות את שללם ולמכור אותו בעזה. כעת נפער פער גדול בין ההכנסות הצפויות משיטות הדיג השונות. קודם לכן ידעו דייגי יפו שלא יקבלו מחירים גבוהים מאוד על שללם החופי, ולכן כל עוד נמצאו סרדינים בים, הם העדיפו לדוג סרדינים. כעת, כששלל הדיג החופי שלהם נקנה על הרציף במזומן, הפך דיג חופי לאפשרות קוסמת הרבה יותר. כיוון שכך, החל להתערער האיזון בין שיטות הדיג לאורך השנה. אלא שבשלב זה דגים נמכרו לסוחרים מעזה רק "בסדקים ובחיריים" של פרויקט הדיג.

מצב זה היה זמני. המגמות בתהליך העבודה ובמצב פרויקט דיג ההקפה בכלל כפי שתוארו לעיל השתלבו זו בזו לתהליך שהזין את עצמו והביא לידי התפרקות הפרויקט. כל עוד נשמרו ההסכמים, עדיין היה כדאי לדוג סרדינים בעונה ולהפעיל את הצינצ'ולות בדיג חופי מחוץ לעונה; הבדלי המחירים לא היו משמעותיים, וממילא תנובה לא הקלה על הדייגים את שיווק שלל הדיג החופי. כעת, לאחר שנפתח ערוץ חדש לשיווק מינים שאינם סרדינים, גדלה הכדאיות של שיטות הדיג האחרות ועלתה על כדאיותו של דיג ההקפה הלילי. דייגי יפו החלו לפתח ולשכלל שיטות דיג אקטיביות בהתבסס על שיטות הדיג החופי שסיגלו בימים שהודרו מדיג ההקפה ויישמו באמצעות טכנולוגיית הצינצ'ולה, שהתפתחה כשנטשו הדייגים היהודים את דיג ההקפה. כשרוצים להלל ביפו דייג על דפוס התנהגות כזה, אומרים עליו שהוא "עובד על צינצ'ולה כאילו זה חסקה".

בשלב הראשון החלו הדייגים ביפו לצאת לים בכל בוקר במשך העונה לאחר פריקת הסרדינים, כדי לדוג דגים אחרים באותה רשת צינצ'ולה. בפעולה זו יושמו כמה מרכיבים של הידע הפרקטי שמקורו בשיטת הגריגר: הכרת התנהגותם של מיני דגים שונים עם לכידתם, זיהוי דגים שונים ממרחק, התאמת הטקטיקה של "סגירת הלהקה" לסוג הדגים הצפוי ושילוב של תמרון מהיר של הסירה עם הטלת הרשת. חשיבותו של דפוס הפעולה החדש ניכרת גם בהימצאותו במוקד של רוב סיפורי הגבורה ביפו ובהיותו עיקר גאוותם של הדייגים. דייג פיקח (או "שאטר" בפי הדייגים) יתבלט בכך שיזהה להקות דגים שאחרים לא רואים וילכוד אותן בהצלחה. כך למשל סיפר לי אחד הדייגים את הסיפור הזה על טוני, שלימד אותו לדוג:

יום אחד, היינו בגשר [של הצינצ'ולה] וטוני אמר פתאום לזרוק את הרשת. שאלתי אותו — כמה דגים יש? והוא אמר "אבו שבעין" [בערך שבעים]. זרקנו והתחלנו להרים את הרשת. בסוף הטפף [שרשרת המצופים] שקע קצת, ואנטיאס אחד קפץ — בלופ! ספרנו את הדגים על הסיפון והיו 69 דגים. זה סיפור אמתי! (ריאיון מ-28.1.2004)

אם עד עתה הופעלו טכניקות אלו מחוץ לעונת הסרדינים, כעת השתמשו בהן גם בעיצומה. היו לכך שלוש השלכות מידיות: הכנסות הספינה גדלו עוד יותר, החלק היחסי של הסרדינים בשלל קטן גם בחודשי העונה, ותלות הדייגים בשלל הסרדינים ובפרויקט השיווק והדיג שסביבו הצטמצמה.³⁹ השלל מכל השיטות הללו כלל דגים שמחיריהם גבוהים יותר ממחירי הסרדינים. אלא שכל עוד שלטה תנובה בשיווק השלל כולו, פער ההכנסות בין שלל דיג ההקפה לדיג החופי נותר מצומצם. עם זאת, החידושים בשיטות הדיג והשלכותיהם על תהליך העבודה שינו עוד יותר את האפשרויות שעמדו לפני כל דייג מדי יום ביומו. דיג פסיבי במסגרת פרויקט דיג ההקפה הלך והידרדר בסדר העדיפויות. עמו נחלשה תלות הדייגים בהסכמת המפעלים לקלוט את כל שללם, והומרה בקשריהם עם סוחרים מעזה.

בשלב השני החלו הפערים שנפערו בין תהליך העבודה לבין דרך הפעולה של הפרויקט לקבל ביטוי קונפליקטואלי. מחד גיסא הפסיקו הדייגים לפעול בהתאם לתכתיבי ההסכמים עם המפעלים, פשוט בכך שלא הביאו את כל הסרדינים שראו בים. מאידך גיסא הם החלו להתרעם על סירובה של תנובה לטפל כראוי בשלל הדיג החופי. ככל שגדל מרכיב הדגים הטריים בשלל, כן גדל ניגוד האינטרסים בין הדייגים לבין תנובה והמפעלים. לניגוד זה נשאבו כל הגורמים בפרויקט. איגוד הדייגים, שנשען לחלוטין על קרנות הדיג ועל מסי החבר שנגבו לפי גודל השלל, דבק מצד אחד בעמדת תנובה ודרש מהדייגים להוסיף ולשווק דרכה, ומצד אחר תמך בדייגים במאבקם מול התעשייה.⁴⁰ תלונות הופנו למשרדי הממשלה על התנאים המשפילים שהמפעלים מציעים לקליטת הדגים לתעשיית השימורים (ד"מ 1973 [2-3], 75) ועל "היבוא הפרוע של דגים" הממלא את מחסני המפעלים (ד"מ 1974 [2-3], 67). בשלב זה נמשכה בריחת היהודים מדיג ההקפה, ועמם נעלם גם העניין של האיגוד ושל אגף הדיג: "קיימת הרגשה לא נוחה שהדיג חדל להיות עברי ועצמי. חלק גדול והולך בדיג הסרדינים כבר אינו עברי. אם יינתק חלילה הקשר המיוחד הזה [בין יהודים לים] יינטל מן הדיג העברי טעמו העיקרי" (ד"מ 1972 [4], 8). לבסוף, כיבוש רצועת עזה העמיד לרשות הכלכלה הקולוניאלית דייגים חדשים, שהפער בין רמת החיים שלהם לרמת החיים של הצרכנים בישראל העניק למשק הישראלי תוצר דומה במחיר כלכלי, פוליטי וחברתי נמוך יותר. הוויתור של אגף הדיג על ענף ההקפה התאפשר גם משום שחזון ה"אספקה [ה]עצמית של צורכי המזון של האוכלוסייה" שמשל בכיפה עם הקמת מדינת ישראל איבד מדחיפותו. יתר על כן, לדיג ההקפה לא נועד תפקיד ביטחוני בשליטה במרחב הימי, שכן זה הוטל על צי המכמורת, שדייגיו התגאו כאמור בשמירה על "טהרת כח האדם היהודי".

כעת הגיע תורם של איתני הטבע. בשתי עונות חלשות במיוחד בשנים 1977-1978 הצטמצם שלל הסרדינים עד כשליש מגודלו עד שנת 1975. בתחילת עונת 1978 עוד הכינו הקבוצות את הציוד לדיג האורות, אך כמחציתן כבר הסבו את פעילותן לשיטות דיג אחרות

³⁹ "המגמה לדוג דגים סלקטיביים נמשכה גם השנה. ספינות דייג האורות עסקו יותר בדיג של דגים מובחרים..." (די"מ 1975, 2).

⁴⁰ החלטות מועצת אגוד הדייגים, 27.6.1972, א"ל, IV-235-5-5282.

(ד"מ 1978, 18). לנוכח השלל הדל סירבו מפעלי השימורים לחתום על הסכם בתחילת עונת 1979. אז הגיעה נקודת השבר. לאחר שקליטת הסרדינים לא הובטחה כלל, ומשום שיתר מיני הדגה נמכרו כבר אז לסוחרים מעזה, ניתקו דייגי ההקפה את התקשרותם עם תנובה. המונופול של תנובה על שיווק הדגים, שבחמש השנים שקדמו למשבר הלך ונהיה בהדרגה לאות מתה, בוטל. עם התמוטטות השיווק המאורגן התמוטטו קרנות הדיג, ומיד אחר כך גם האיגוד עצמו (ד"מ 1978[4], 72).⁴¹ לכל אחד מהדייגים ביפו יש סיפור על המקרה שבעקבותיו הפסיק "לעבוד עם תנובה":

התחיל בלגן עם תנובה. היית מביא סחורה [דגים למכירה טרייה] והיא היתה עומדת בקירור יומיים — סחורה שווה הם היו מקלקלים. היית צריך להיות בדלאל [המכירה הפומבית היומית] כל יום [כדי לוודא שמוכרים את השלל שהבאת]... (ריאיון מ-9.2.2004)

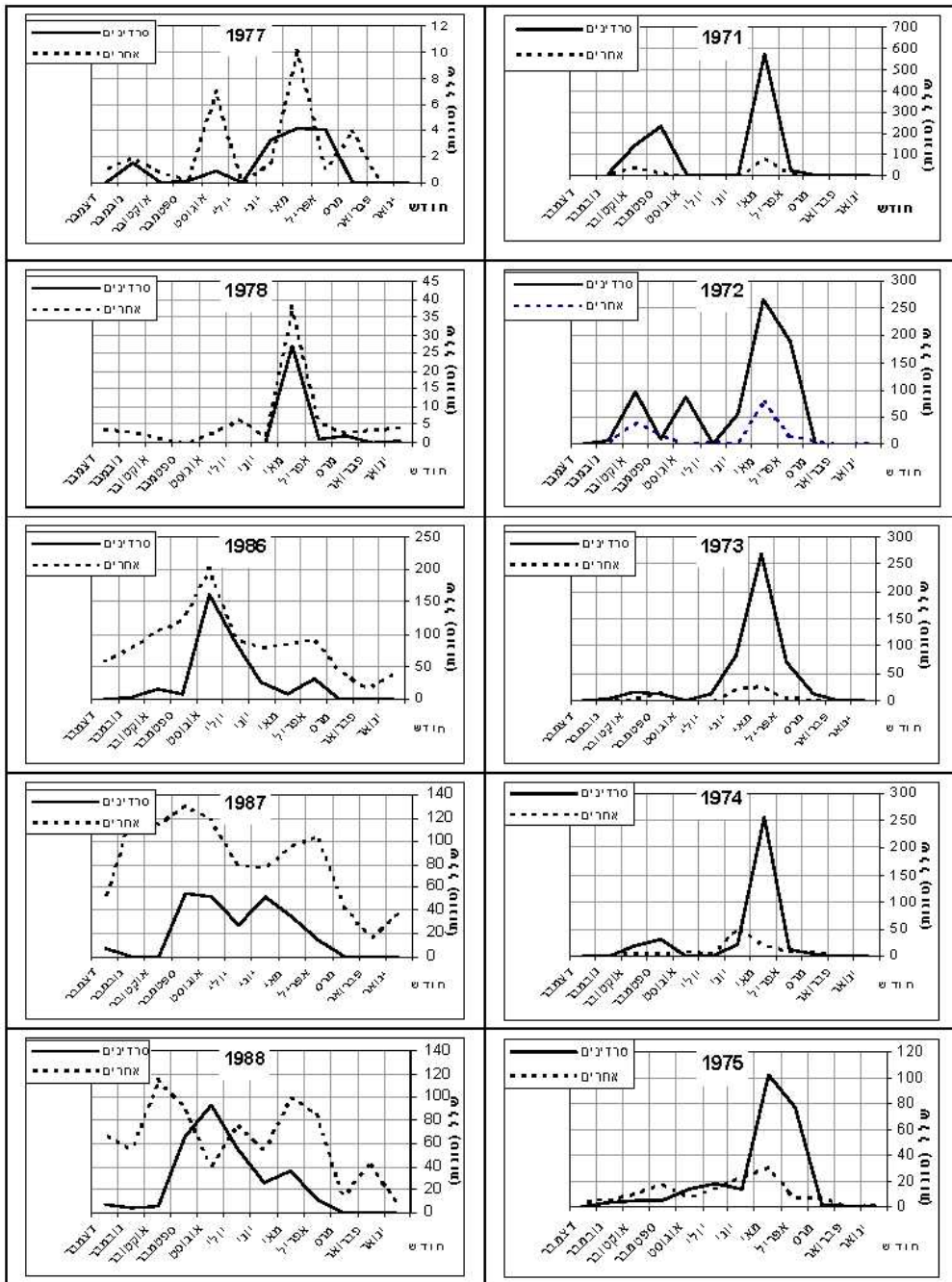
או למשל:

יום אחד נכנסתי עם 7 טון "מליטה". בא סוחר משכם — רצה 7 לירות לקילו. אמרתי לתנובה שייקחו אחוזים. הם לא הסכימו. הם הרסו לי את הדגים. עבדתי לבד (ריאיון מ-11.3.2004).

אם כן, המונופול של תנובה נשבר רק לאחר שדרכי השיווק החלופיות כבר עמדו על רגליהן, פרקטיקות הדיג המעורב כבר החלו להניב רווחים משמעותיים, וההפסדים שגרמה ההיצמדות לפרויקט לדייגים שהפעילו אותן הלכו וגדלו. אפשר היה לטעון שמיעוט הדגה המתמשך לקראת סוף שנות השבעים צמצם את שלל הסרדינים עד כדי כך שהמפעלים איבדו את עניינם בתוצרת המקומית. טיעונים כאלה מבוססים על ההנחה שמפעלי השימורים פעלו כמתחייב מהרציונליות של הייצור וזנחו ענף דיג מקומי כושל לטובת סחר חוץ כדאי. כך יוסבר מעבר הדייגים לדיג חופי כתהליך התמחות חיובי שמתבקש ממסחר בינלאומי. טיעון זה שגור בפיהם של מנהלי תנובה, של אנשי אגף הדיג ושל דייגים ותיקים גם יחד. אלא שהוא אינו תואם את הנתונים.

⁴¹ קרנות הדיג עברו תחילה לתמיכה בספינות על בסיס אישי (ד"מ 1980[3], 37). כספי הקרן, ששני שלישים מהם הגיעו מתקציב המדינה, לא יועדו עוד אפוא לכל דייגי ההקפה, אלא רק לאלה שהתחייבו להמשיך ולשווק במסגרת תנובה. כאשר קרס גם הסדר זה, חדל איגוד הדיג להתקיים.

כמויות סרדינים ומינים אחרים בשלל דיג ההקפה לפי חודשים, 1971–1988⁴²

42 הנתונים על מיני הדגים השונים לקוחים מפרק "דיג מים עליונים" בחוברות דיי"מ. בשנים 1976, 1979–1985 הטבלה אינה מספקת נתונים נפרדים עבור שני סוגי השלל.

אם נתבונן בתרשימי השלל העונתי לסוגיו, ניווכח שהתהליך של גיוון השלל גם במשך העונה התגבר במשך שנות השבעים. התרשימים שלפנינו מראים את הגידול בחלקם של המינים החופיים בשלל בחודשים של עונת ההקפה. בשנים 1971–1972 נפרקו בשיא עונות ההקפה יותר מ-10 טונות של סרדינים על כל טונה של דגים ממין אחר. עקומת שלל הסרדינים מטפסת בשנים אלו בחדות בשני חלקי העונה – אפריל–מאי וספטמבר – והיא מייצגת את ההתגייסות המוקדמת של הצוותים לקראת העונה ואת ההתמקדות בדיג סרדינים. בשנות השבעים, בעקבות השינויים שתוארו בהקשר הייצור, דפוס הדיג המעורב של דייגי יפו בא לידי ביטוי במידה גוברת. דייגים מיפו יצאו לים במספר הולך וגדל של ימים, ולא כדי לדוג סרדינים, גם כאשר אלה נמצאו למכביר. מעידה על כך השתנות עקומת השלל בכל שנה, אף שמספר הצינצ'ולות לא פחת. מכאן מתברר שפרקטיקת הדיג המעורב התגבשה לפני שנות הבצורת בסוף העשור. המשבר שפקד את הפרויקט בשנת 1978 רק השלים את התנתקות הדייגים מתלותם בדיג ההקפה המאורגן. ההתנתקות נבעה מהשינוי שחל בפרקטיקת הדיג כשהעצים הקשר הייצור המשתנה את ביטוי דפוס הדיג המעורב. כך הגיע לקצו פרויקט דיג ההקפה המונוקולטורי, ודייגי יפו החלו לשווק את שללם לסוחרים דגים שונים. כשקרא מונופול השיווק של תנובה, נוצרו כמה מרכזי מסחר שבכל בוקר מתקיימת בהם מכירה פומבית של שלל הלילה ("דלאל"). מרכזים אלה קלטו סחורה מעזה, והעמידו אותה למכירה עם יתר השלל. את השלל המקומי שלא נמכר לקניינים ישראלים היו מוכרים לסוחרים מעזה ומהגדה במחירים נמוכים בהרבה. דפוס מסחר זה יצר מעין מעגל תלות קולוניאלי חדש, שבו השלל המובחר של דייגי עזה נמכר בישראל וזוכה בה למחירים גבוהים, והמשאיות שהובילו את השלל העזתי המובחר לישראל מובילות בדרכן חזרה לעזה את הרבע הירוד של השלל מישראל.⁴³

6.

נהוג להניח שהפרק הנוכחי בעלילות המשק הישראלי נסב על כניסתו בצעד בוטח אל תוך העידן הגלובלי. אם יש ממש בטענתי כי תולדותיהם של פרויקטים כאלה מתעצבות מתוך היחסים הבלתי צפויים ביניהם ובין מי שהם מדירים בשל היותם "פרימיטיביים" שעבודתם "חסרת ערך", אזי נראה שלא בכניסה בצעד בוטח ענייננו, אלא בניסיון התייצבות אחרון לאחר שרשרת מעידות של פרויקט שהסתירות הפנימיות שבו, ולא החלטות מנהיגיו בעלי החזון או כוחות גלובליים, ערערו את דרכו הרבה לפני אותם "רגעים היסטוריים" בשנות השמונים. שכן קורותיהם של פרויקט הדיג הישראלי ושל דומיו התעצבו מתוך היחסים

⁴³ מעבר סוחרים דגים ומשאיות ההובלה שלהם, כמו פרנסתם של דייגי יפו ורצועת עזה, היו תלויים מאז אמצע שנות התשעים במצב המעברים בין ישראל לרצועת עזה, ובשנים האחרונות חברו עוד גורמים מדיניים וכלכליים, כמו התגברות המסחר עם מצרים או הנסיגה מעזה, לצמצום נוסף של הסחר בין דייגי יפו לסוחרים הדגים של עזה. הנתון המשוער של רבע מהשלל חזר בכל השיחות עם סוחרים דגים ישראלים ועזתים ועם אנשי אגף הדיג.

הבלתי צפויים שבינם לבין הדייגים שהם הדירו כ"פרימיטיבים" שמלאכתם "חסרת ערך" והרגליהם "מגונים". ממד לא צפוי זה של עלילות הדיג בארץ עשוי לערער לא רק את תורת הגלובליזציה של ישראל, אלא גם הנחות בסיסיות יותר לגבי היחס בין שעתוק חברתי לתרבותי. אין מדובר כאן רק באורחות חייהם של המודרים, הכפופים, או קורבנות הגלובליזציה, החומקים ממבטם של השולטים בהם. אם נדע לשחזר את הממדים האקטיביים באופן פעולתם ובהרגליהם של דייגי יפו ודומיהם, נוכל לבחון מחדש את ההנחה שתרומתם לתהליכים "גדולים", כמו גלובליזציה למשל, אמורה להיות שולית.

נקדים ונאמר, יש במילה הַרְגָל משהו שמשווה לה גוון אינרטי, פסיבי. זה היה גורלן של מקבילותיה הלועזיות בהיסטוריה של הסוציולוגיה (Camic 1986, 1046; Waller 1988), גורל שבורדייה חסך ממנה כאשר העדיף, בעקבות ארווין פנופסקי (Panofsky 1951) ומרסל מוס (Mauss [1934] 1950), את הארשת המכובדת שבמקור הלטיני שלה – *habitus* (אלגזי 2002; Héran 1987). לכן חשוב להדגיש, בעקבות בורדייה, שהרגלי הדיג של דייגי יפו לא רק שחזרו דפוסי דיג מעורב ואקטיבי מהתקופה שקדמה לפרויקט, אלא שכללו דפוסים אלה ויצרו דפוסי פעולה חדשים.

ואמנם, עד עתה דרישתו של בורדייה לחקור את תפקידן הפעיל של נטיות תפיסה ופעולה בתהליכים חברתיים נדמית כדרך הטובה ביותר להבין את השינויים שעברו על הייצור המקומי בדיג. בניגוד לגישות תיאורטיות שתופסות פרויקטים מודרניסטיים ואופני חיים איכריים כצורות פעולה מנוגדות בתכלית (Scott 1998, 4), גישתו הסוציולוגית של בורדייה מאפשרת למקם את אופני הפעולה של פקדי פרויקט הדיג הישראלי ושל דייגי יפו על שיפוע אחד, שכן באמצעות הקשר שבורדייה מתווה בין מושגי השדה וההביטוס ניתן לנתח את שני ממדי הפעולה החברתית: את הפוליטיקה של הערך, שמולידה את השיפוע פרימיטיביות/מודרניות שעליו נעות פעולותיהם של השחקנים השונים בשדה; ואת מסלולי החיים של דייגים בהתאם לשיפוע הערך של הפרקטיקות שאותה פוליטיקה מעצבת בלי הרף. ואכן, האינטראקציה בין קהילות איכריות לפרויקטים קולוניאליים שחתרו לטרנספורמציה חברתית עמדה במרכז מחקריו של בורדייה בשנות השישים באלג'יריה (Bourdieu 1979). בביקורתו על חוקרים שכתבו על "המכשולים התרבותיים בדרכה של התפתחות כלכלית" טען בורדייה שכדי להבין את המפגש בין איכרים אלג'ירים לקולוניאליזם הצרפתי יש לבחון את השחקנים הכלכליים – העובדים האלג'ירים – לא "כהשתקפויות גרידא של מבנים כלכליים" אלא כאנשים שפעולותיהם ותפיסותיהם עוצבו בידי נטיות כלכליות שאינן שייכות בהכרח לסדר הכלכלי שבו הם פועלים בהווה (שם, 3).

ואולם המעבר לנטיות רק סייע לקבע את הכרחיותם של העולם החברתי ושל "חוקיו".

במבוא שהוסיף בשנת 1976 למהדורה האנגלית של ספרו *Algeria 1960* בורדייה כותב:

לא במקרה התגבשו היחסים בין מבנים להביטוס כבעיה תיאורטית שעניינה מצב היסטורי שבו, במובן מסוים, הציבה אותה המציאות עצמה, בדמותה של סתירה קבועה בין הנטיות הכלכליות של השחקנים ובין העולם הכלכלי שבו היה עליהם לפעול (שם, vii; ההדגשה הוספה).

כלומר, במחקרו על מצבים של "תלות כלכלית שהמצב הקולוניאלי הוא המקרה הקיצוני שלה" (שם, 3), בחר בורדייה להמשיג את היחס שבין מערך חברתי שליט לבין נטיות השחקנים שבשוליו בתור מקרה קיצוני, מתמיד, של סתירה. באותם מקרים שבהם הביטוס מסוים אינו תוצרו של שדה ייצור שמתאים לו, צפה בורדייה שחוסר ההתאמה בין השניים יישמר, וממילא שפעולותיו לא ייתפסו כרווחיות יותר, "רציונליות" יותר מהפרקטיקות המעוצבות בתוך המערך הקולוניאלי עצמו.

כאשר עבר בורדייה לחקור את מערכת החינוך הצרפתית הוא המשיג את היחס בין שעתוק חברתי לתרבותי – בין הביטוס לשדה – כיחס תואם. גם כאן נטען שההתאמה שבין שדה להביטוס – בין התנאים החברתיים של עיצוב נטיות תפיסה ופעולה לבין התנאים האובייקטיביים שבהם נטיות אלו מבנות פרקטיקות – תורמת לשעתוק המבנים החברתיים עצמם (Bourdieu and Passeron 1964, 17–21). משמעות הדבר היא, שגם בצרפת, כמו באלג'יריה, עוצב מושג ההביטוס מתוך הניסיון התיאורטי להסביר את תרומתן של נטיות השחקנים להנצחת עליונות ושליטה חברתיות. הרגלים, נטיות או כישורים, שמתעצבים בתהליך הברותם של אנשים במקום מסוים במערך היחסים החברתי, תורמים להנצחת האי־שוויון באותו מערך, או שהם מאבדים את ערכם משום שאינם מתאימים ל"חוקי המשחק" בו, ואף "שונים לגמרי" ממנו. בנקודה זו ממש בא סיפור יחסיהם המורכבים והמשתנים של דייגי יפו ופרויקט הדיג הישראלי ומאיר מחדש את גישתו של בורדייה לשעתוק חברתי ותרבותי וליחס בין ההיבטים המוטמעים של ההתנהגות לבין הגיון פעולתם של פרויקטים של מודרניזציה, בייחוד במצבים הקולוניאליים שבנוגע לעתידם הוא היה כה נחרץ.

החידושים שהביאו דייגי יפו לפרויקט דיג ההקפה נבעו מחוץ לפרויקט הדיג המאורגן, והגיון הפעולה המעורב שהנחה אותם מנוגד לעיקרון המאחיד והמסדיר של פרויקט הדיג, שכוון כולו לייצור סדיר והמוני של מין אחד – סרדינים. לכן, לו העמדנו את תהליך העבודה בפרויקט רק על דפוסי הארגון החברתיים של הייצור שהכתיב הפרויקט – יחסי עבודה, מבנה צוות הדיג וסוג הקשר בין דייגים למפעלים – היינו מצפים שעם שילובם של דייגי יפו בפרויקט הדיג המונוקולטורי, הם ינטשו את דפוסי הדיג הישנים וידונו באופן "מודרני". תהליך הופעתם של דפוסי דיג מעורבים בפרויקט המונוקולטורי סותר ציפייה זו ומעורר שאלות כלליות יותר בנוגע למידת התלות בין דרכי הפעולה של העובדים לדפוסי הארגון החברתיים של הייצור ולאופן שבו הם "מוכתבים מגבוה".

הרגלי הדיג של דייגי יפו התעצבו כפי שהתעצבו דווקא בשיא תקופת הדרתם, ובגלל הדרתם. ואותם הרגלים של דיג מעורב הניבו ברגע מסוים את הפרקטיקות הרווחיות ביותר, שהפכו לכאלה בתוך המאבק על הגדרתן כ"יצרניות". לעומתם, הדייגים שנהנו מקרבה אל מוקד הפרויקט הישראלי זכו מבחינה זו לעיצוב שתועלתו מפוקפקת, שכן ככל שהיתה סביבת הכשרתם של הדייגים קרובה למוקד הפרויקט (כמו דייגי הקיבוצים), כך קטנו כישוריהם, משום שכך הובטח שעבודם לפרויקט. בהרגלי הפעולה של דייגי יפו יש כדי

להסביר את הופעתו של דפוס הדיג המעורב והאקטיבי בפרויקט הדיג, משום שהם מצביעים על הממדים המוטמעים של תהליך העבודה כמקור לדפוסי פעולה נגלים שאינם מתאימים לפרויקט הייצור שבו הם מופיעים.

עם זאת, אל לנו להסיק מכך שהמפתח לתהליכים חברתיים טבוע באנשים גופם ולא ביחסים ביניהם. סדר הופעתם של הדפוסים מבהיר את התלות החלקית והדו-כיוונית בין ההרגלים לבין דפוסי הארגון החברתיים החדשים והקשר הייצור. דפוסי הפעולה הראשונים שהופיעו בשנות השישים היו זניחת הסרדינים בקיץ לטובת מינים אחרים, בניגוד לדיג הרצוף בפרויקט מהאביב עד הסתיו, ודיג אקטיבי של סרדינים בשעות היום. העובדה שדפוסים אלה כללו שינויים מזעריים – חזרה להפעלת ציוד ישן והקדמת ההכנות לתחילת העונה – מסבירה מדוע הם הופיעו ראשונים. נוסף על כך, מאחר שהשלכות של דפוסים אלה הצטמצמו לשולי העונה, הם לא ערערו את דפוסי הארגון של הפרויקט, אלא פעלו במרווחים שהותירו. לעומת זאת, כשהחלו דייגי יפו לדוג מינים שונים במקום סרדינים בשיא העונה ולא רק בשוליה, הם פעלו בניגוד חריף יותר לדפוסים המקוריים של ארגון הייצור. מכאן עולה הקשר בין הרווחיות של דפוסי פעולה כמו הדיג המעורב לבין מועד וסדר הופעתם. הקשר ביניהם כרוך גם במאבק על הגדרתם בתוך היחס המשולש שבין ההיבטים המוטמעים, הארגוניים והפוליטיים של תהליך העבודה, שכן המאבק על "יצרניות" הדיג המעורב החל בשנת 1967, כשתמך אגף הדיג בהפסקת דיג הסרדינים בקיץ והגדיר אותה מחדש כדפוס פעולה "יצרני". בכך הפר אגף הדיג את הברית בינו ובין מפעלי השימורים. במילים אחרות, התפקיד האקטיבי של הרגלי הדיג של דייגי יפו מבהיר שהישמרות הרגלים בפרויקט ייצור חדש אמנם תלויה בדפוסי הארגון החברתיים בו, אך היא גם משפיעה על אותם דפוסים בתוך המאבק הפוליטי על צורתו של תהליך העבודה.

תהליכים אלו אינם חייבים להיות מוגבלים לדיג בלבד. כמה מאפיינים מבניים של תהליך העבודה בדיג היפואי דומים למדי לעיסוקים אחרים בישראל. ייתכן למשל שבשילוב פלסטינים מישראל ומהגדה המערבית בתחומים כמו בנייה נראה התנהגות דומה: המפגש בין איכרים פלסטינים בעלי ידע בבנייה וחסרי אמצעים לבין סולל בונה ושלוחותיה הצמיח את קבלן המשנה המוכר לכול בכינוי "שיפוצניק". במקום ארגון ענף ובירוקרטי של הבנייה, על המשמעות הארכיטקטונית, האסתטיות והחומריות הכרוכות בכך, חלק ניכר מהבנייה המצומצמת בארץ, כמו סגירת מרפסות, הרחבות ושיפוצים, מבוסס היום על תהליך עבודה אחר ועל מערך אחר של כישורים, שניתן לשער את השלכותיהם על צורת הבנייה והבתים בארץ.⁴⁴ זאת ועוד. דיווחים על סוגי החקלאות שהתפתחו במושבי עולים בשנות השישים והשבעים, בשולי מערך המכסות של תנובה, מזכירים גם הם תהליכים דומים: ירקות וצמחי מאכל למיניהם גודלו לאורך השנים בשולי החלקות, במה שבתנובה הגדירו כפעולה "בלתי

⁴⁴ טענה דומה ראו את מאמרה של טניה פורטה על פרויקטים של עצמיות ועל בנייה בדיר אל אסד (Forte 2003, 356).

יצרנית". צמחי תבלין כמו הכוסברה למשל גודלו על סמך ידע תרבותי שהובא לארץ והתעצב בהקשר של שוליותו לעומת מכסות הגידול וההשקיה שנכפו על המושבים.⁴⁵ אין בכוונתי לטעון שתופעה זו ייחודית להקשרים קולוניאליים כמו ההקשר הישראלי. עם זאת, יש במחקר של סביבה קולוניאלית דבר מה שהופך את השיח המודרניזטורי בה לנוח יותר לבחינה ביקורתית. הבחינה של תנועת דייגי יפו מחוץ לפרויקט הדיג המודרניזטורי אל שוליו ולתוכו מאיצה בנו לברר אם הקשר החיובי שמוגדר בין מושגים כמו שדה או פרויקט לבין מושגים כמו הביטוס או כישורים הוא הדוק מדי. שכן מתולדות הדיג ביפו עולה שייתכנו מצבים שבהם דווקא הרגלי פעולה שעוצבו בשולי הפרויקט, לכאורה בניגוד גמור לאופני הפעולה הרצויים לו, מסוגלים לבוא לידי ביטוי באופן שראשית לכול מניב פרקטיקות רווחיות, אבל גם מערער את אופן פעולתו של הפרויקט, לעתים עד כדי גרימת קריסתו. בבחירתנו להתעלם מהרגעים שבהם סכמות הערך שפרויקטים מנסים להשליט על ייצור חברתי מתערערת לנוכח פעולותיהם של אותם אנשים שהסכמות הללו גוזרות עליהם שוליות, אנו עלולים לייחס לאותם פרויקטים הצלחה יתרה. גרוע מכך, אנו עלולים להסביר את השינויים שחלים בפרויקטים כאלה כצעידה קדימה או ככניעה לכוחות גדולים, "עולמיים", במקום לתהות אם לא קרסו בעצם מבנים או לשאול מדוע קרסו. המשתתפים בדיון על הגלובליזציה מסבירים את התפוררות הייצור המקומי בכניסתה של ישראל לעידן או למרחב גלובלי שתנועות ההון העולמי מכריעות בו כל התנגדות מקומית. מהלך שגור בכתיבה על הגלובליזציה של ישראל הוא פתיחה בהסבר כללי של הגלובליזציה בעולם ומעבר לתיאור אינדיקציות שונות מההתרחשויות המקומיות. באופן זה הטיעון המשותף לרובם הוא שהגלובליזציה התרחשה גם בישראל. אורי רם למשל, שספרו *הגלובליזציה של ישראל* (רם 2005) הוא הניסיון הנרחב והמפורט ביותר להחיל את דיון הגלובליזציה על ישראל, טוען "כי ניתן לפענח את השינוי הכולל בישראל... ראשית כתולדה של המעבר מציר המודרניזציה לציר הגלובליזציה, ושנית כביטוי של המאבק הדיאלקטי בין שני הקטבים שבציר השני – הקוטב הגלובלי [הגלובליסטי-ליברלי] והקוטב ה"לוקלי" (שם, 30). לפי רם, הבסיס להיווצרות הקבוצה החברתית והתרבות הפוליטית הליברלית מצוי "בצמיחה הכלכלית ובשינויים המבניים שהתחוללו בכלכלה הישראלית בשני העשורים האחרונים" (שם, 31). ואולם לאחר שטען זאת, רם עובר לספק נתונים שמאפיינים את ישראל כמדינה שכבר עברה גלובליזציה, בלי להידרש לתהליכים ששיוו למעבר את האופן המסוים שבו הוא התרחש (שם, 32). רם מציין גם את מדיניות החשיפה משנות התשעים – הפחתת מסים על מוצרי צריכה "מענפים מסורתיים" וחתימה על הסכמי סחר חופשי עם מדינות עתירות עבודה זולה (שם, 33). ואולם מעבר לנתונים על התרחשות "המהפכה הפוסט-תעשייתית" (שם, 36) רם אינו מסביר את התפתחותה של

⁴⁵ אני מודה למשה שוקד על שהאיר את עיניי בעניין זה. מובן שבדיקה מעמיקה של טענה זו דורשת מחקר נפרד, שחורג מהיקפה של עבודה זו.

מדיניות החשיפה הממשלתית. האם עלינו להסיק שכל מוצרי הצריכה נחשפו ליבוא באותו אופן ובאותה מידה או שאופן החשיפה בישראל זהה לתהליך בכל העולם? ואם לא, על פי איזה היגיון התנהלה החשיפה?⁴⁶

אילו היה הסבר זה תקף לגבי הדיג ביפו, היינו אמורים לזהות פרויקט דיג יציב, שפעל במרץ וביעילות עד הפצעת העידן החדש (בדמות מטוס מלא כלכלנים צעירים הנוחת בלוד או מכשירי טלפרינטר הפולטים ידיעות על זרמי עומק כלכליים), ואז החל לקרוס. אלא שמכמה בחינות התמונה המצטיירת מתולדות הדיג המקומי שונה לחלוטין. מפעלים החלו לעבד חומר גלם לא מקומי משני מקורות – מעזה ומחוץ לארץ – כבר בשנת 1967, כלומר מרבית הסכמי הסחר עם אירופה נחתמו בשלב שבו כבר הופרה התלות ההדדית המלאה בין מפעלי השימורים לבין הדייגים. היה אפשר להסיק מכך שיש טעם לדבר על גלובליזציה של הסחר, אלא שיש להקדים את תאריך הופעתה. ואולם הסיבות לנפילת הייצור המקומי טמונות בשינויים מבניים שחלו בתהליך העבודה הקולוניאלי, ולא רק בשינויים גלובליים כגון חתימת הסכמי סחר. טענה נוספת שהיא אפשר להעלות היא שהגלובליזציה אכן החלה בשנות השבעים המאוחרות, ושקריסתו הפנימית של פרויקט הדיג "תרמה לגלובליזציה", משום שפרקה את הייצור המקומי מהגנתו. אלא שבדרך הזאת יוסברו תהליכים שהתרחשו בשנות השישים באמצעות מאורעות משנות השבעים והשמונים. אם, לעומת זאת, ייאמר שקריסת הייצור המקומי בשנות השבעים היתה אחד התנאים שאפשרו את הגלובליזציה, יאבד המונח ממשמעותו, משום שאז הוא לא יסביר את התהליך שהביא לידי המצב שעל שמו הוא קרוי, אלא ייסמך על הסבר מקומי לתהליך.

פרויקט דיג ההקפה אכן הלך והתפרק מאז סוף שנות השישים ועד שנות השמונים, ואכן הוחלף ביבוא של חומרי גלם ואחר כך גם ביבוא של מוצרי מזון מוגמרים. אך התפרקותו נבעה משינויים מבניים, שמקורם בהיגיון הפעולה הפנימי של הפרויקט – היגיון פעולה קולוניאלי מבחינה פוליטית ומודרניזטורי מבחינת אופן השליטה הביורוקרטית בו, כיוון פעולתו והדימויים שהצדיקו אותו. פרויקט דיג ההקפה התבסס מאז שנות החמישים על שתי הבחנות עקרוניות חופפות: בין מי שראויים להשתתף בפרויקט המודרניזציה לבין מי שבשל הגדרתם האתנית או הלאומית אינם ראויים לכך; ובין מי שיודעים לדוג

⁴⁶ דוגמה נגדית היא מאמרו של מיכאל שלו בקובץ שערכו אורי רם ודני פילק, שבו הוא נוקט גישה ביקורתית כלפי התפיסה הטלאולוגית והכוללנית של הגלובליזציה (שלו 2004). כדי לברר מדוע פנתה ישראל לדרך הנורמליזציה הכלכלית, שלו מנתח את "ההיגיון הפנימי המאפיין את המשטרים הכלכליים-פוליטיים של ישראל בעבר ובהווה" (שם, 85). בהתאם, ה"גלובליזציה" מופיעה בגרסה מוחלשת ביותר ומציינת רק את אחת המגמות שעיצבו את הליברליזציה, שכמו חילופים במשטרי מדיניות, נובעת "מצירוף של לחצים פנימיים וחיצוניים לשינוי... הצטברות של תוצאות לא צפויות ולא רצויות של קווי מדיניות ומוסדות קיימים" (שם, 111). ניצה ברקוביץ נוקטת גישה ביקורתית נרחבת יותר בדיון בינה לבין יהודה שנהב (ברקוביץ 2002; שנהב 2002). גרשון שפיר ויואב פלד נוקטים קו דומה בגישתם לשינויים הכלכליים-חברתיים שעברו על ישראל מאז שנות השבעים ולהשלכותיהם. קו זה מאפיין את רוב המאמרים בשער השני של ספרם (Shafir and Peled 2000).

באופן "מודרני", כלומר דייגים שכישוניהם מצומצמים במידה שמאפשרת לשעבד אותם לפרויקט, לבין דייגים "פרימיטיביים" – אלה שדרכי העבודה שהם מיומנים בהן רבות מכדי ששעבודם יהיה יציב. אלא שאופן הפעולה של הפרויקט היה תלוי ביכולת לשעתק את קבוצת האוכלוסייה שתיאלץ להתמיד בעיסוק לא מתגמל זה, ועם זאת תמשיך לשעבד את עבודתה לטובת הדיג האחיד בפרויקט. עם מעבר הכלכלה בישראל לתעסוקה מלאה החלו הדייגים היהודים בכלל וחברי הקיבוצים בפרט לנטוש את הדיג לטובת עיסוקים נוחים ומכניסים יותר, אבל כשבאו הדייגים הפלסטינים והמזרחים בשערי של הפרויקט, הם לא נכנסו אליו כ"דייג עובדות" גרידא. במילים אחרות, שני הממדים של הפרויקט, הממד המודרניזטורי שהתבסס על שליטה על תהליך העבודה והממד הקולוניאלי שהתבסס על הדרה אתנית ולאומית, השתנו עד כדי כך שתכליתו של פרויקט המודרניזציה והתנאים לקיומו נעלמו, והפרויקט החל לקרוס.

הסבר זה מקשה את הצגת התפרקותו של דיג ההקפה המקומי כ"גלובליזציה" שלו, כדבר מה שכוח חיצוני כלשהו ששטף את הארץ גרם אותו בלי להבדיל בין סוגי הייצור ובין היצרנים המקומיים, או כדבר מה שנגרם בגלל עידן חדש שחוקי המשחק השתנו בו. מועד הגעת "הגלובליזציה" לדיג והשינויים שגרמה נובעים מהאינטראקציה שבין פרויקט מודרניזציה קולוניאלי לבין האנשים שהפרויקט הדיר לשוליו. אין מדובר כאן בתלות הדדית בין הפרויקט הישראלי לפלסטינים או למזרחים, משום שזהויות אלו והתכונות שיוחסו להן התעצבו במהלך ההיסטוריה הקצרה שתוארה; גם אין מדובר כאן בתוצא חד-צדדי של פעולות פרויקט הדיג הישראלי על מי שהדיר ממנו בשעה שעשה את דרכו הבוטחת אל העידן הגלובלי, משום שהמציאות ההיסטורית לא תאמה את האופן שבו דמינו אותה פקידי אגף הדיג, אלא התעצבה מתוך שילוב הגורמים, שפקידי האגף היו רק חלק מהם, בתהליך העבודה הקולוניאלי.

התמונה העולה מהדיג ביפו מערערת על מובנו השגור של המונח "גלובליזציה", על שם התואר הנגזר ממנו לתיאור מרחב "גלובלי" או עידן "גלובלי" ועל דימויי "השבר" ו"העידן החדש" הנלווים לו. אם המונח אמור לציין את התהליך שכוחות עולמיים כופים בו ליברליזציה והפרטה על הכלכלה המקומית, נדמה כי תהליכים אלה מתנהלים מתוך ארטיקולציה רווית מתחים ביניהם. אם לעומת זאת הגלובליזציה מציינת תהליך בינלאומי של ביטול מחסומי סחר במקומות מסוימים בעולם, היא הופכת לשם של תהליך חלקי, הפיך וזמני, שהשימוש בו אינו אמור למצות את הסבר התהליכים החברתיים, התרבותיים או הכלכליים. יתרה מזו, אם המונח גלובליזציה אמור להצביע על התוצאות של תהליכים מקומיים כמו פתיחת הכלכלה לסחר בינלאומי, אזי ההיסטוריה המקומית מראה שהוא מתרוקן מתוכנו, משום שהוא אינו מורה על התהליכים ששמו מרמז עליהם. לבסוף, אם בתהליך של ביטול מחסומי סחר עסקינן, ניכר שקולוניאליזם על שלל מופעיו הוא אחת הצורות ההיסטוריות של הגלובליזציה, צורות הנבדלות זו מזו באופן פעולתן ובאופקי הזמן שלהן, וניאור-קולוניאליזם ייחשב במקרה זה לצורה שעוקבת אחריו. כאשר אותם תהליכים

הפיקים, זמניים וחלקיים מתוארים בשם חדש, שמתיימר להציג את העידן שפסענו אליו, נעלמים מהתמונה השרידים והעקבות של צורות הגלובליזציה הקודמות. לכן אין גם טעם של ממש בוויכוחים סביב השאלה "מתי החלה הגלובליזציה" – בסוף המאה ה-19, באמצע המאה ה-20 או בשיא האימפריה הרומית. כך או כך, שתי בעיות עולות לגבי שני חלקי המונח גלובליזציה: גלובל, משום שכשלעצמו הוא מניח מראש שהתהליכים למיניהם מתנהלים בקנה מידה עולמי ולא פחות מכך; ויזציה, משום שההתייחסות הליניארית והטלאולוגית לתהליכים למיניהם מונעת את היכולת להבחין בהתרחשויות ההיסטוריות השונות כפי שהן מתגלגלות בזמן, ולא בהתאם למקומן על רצף התנועה ההיסטורית הסוחפת (Cooper 2001). (189). כך או כך, עלינו לברר למה (או למי) מועיל המושג "גלובליזציה".

ביבליוגרפיה

- אלגזי, גדי, 2002. "לימוד הטבע הנלמד: עיצוב מושג הביטוס בעבודתו של בורדייה", *סוציולוגיה ישראלית* 4(2): 401–410.
- בורדייה, פייר, 2005. "על כמה מתכונות השדה", *שאלות בסוציולוגיה*, בתרגום אבנר להב, תל-אביב: רסלינג, עמ' 113–120.
- ברקוביץ, ניצה, 2002. "אפוקליפסה עכשיו? על גלובליזציה, חוסר נחת וצרות אחרות", *סוציולוגיה ישראלית* ד(2): 465–491.
- הורוביץ, דוד, תשי"ד. *כלכלת ישראל*, תל אביב: מסדה.
- הלוי, נדב, ורות קלינוב-מלול, 1968. *ההתפתחות הכלכלית של ישראל*, בתרגום יעקב קופ, ירושלים: אקדמון.
- מרקס, קרל, 1953. *הקאפיטאל: ביקורת הכלכלה המדינית*, 2 כרכים, בתרגום צבי ויסלבסקי, מרחביה: ספרית פועלים.
- סבירסקי, שלמה, ודבורה ברנשטיין, 1980. "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית", *מחברות למחקר ולביקורת* 4: 5–32.
- פיהורילס, שמואל, 1973. *החקלאות בישראל: דגם של תכנון כלכלי*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד והמרכז לתכנון ופיתוח חקלאי והתיישבותי, משרד החקלאות, אוניברסיטת תל-אביב.
- רם, אורי, 2005. *הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, גיהאד בירושלים*, תל-אביב: רסלינג.
- שלו, מיכאל, 2004. "האם הגלובליזציה והליברליזציה 'נרמלו' את הכלכלה המדינית בישראל?", דני פילק ואורי רם (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 85–115.
- שנהב, יהודה, 2002. "גלובליזציה בחוסר נחת", *סוציולוגיה ישראלית* ד(2): 451–463.
- Asad, Talal, 1972. "Market Model, Class Structure and Consent: A Reconsideration of Swat Political Organisation," *Man* 7(1): 74–94.

- , 1975. "Anthropological Texts and Ideological Problems: An Analysis of Cohen on Arab Villages in Israel," *Economy and Society* 4(3): 251–282.
- Barth, Fredrik, 1959. *Political Leadership among Swat Pathans*, London: University of London, Athlone Press.
- Bestor, Theodore C., 2001. "Supply-Side Sushi: Commodity, Market and the Global City," *American Anthropologist* 103(1): 76–95.
- Bourdieu, Pierre, 1979. *Algeria 1960: The Disenchantment of the World: The Sense of Honour: The Kabyle House or the World Reversed: Essays*, trans. Richard Nice, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre, and Jean Claude Passeron, 1964. *Les héritiers: les étudiants et la culture*, Paris: Minit.
- Braverman, Harry, 1974. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*, New York: Monthly Review Press.
- Camic, Charles, 1986. "The Matter of Habit," *American Journal of Sociology* 91(5): 1039–1087.
- Cooper, Frederick, 1981. "Africa and the World Economy," *African Studies Review* 24 (2/3, Social Science and Humanistic Research on Africa: An Assessment): 1–86.
- , 1996. *Decolonization and African Society: The Labor Question in French and British Africa*, Cambridge and New York: Cambridge University Press.
- , 2001. "What Is the Concept of Globalization Good For? An African Historian's Perspective," *African Affairs* 100(399): 189–213.
- Edwards, Richard, 1979. *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, New York: Basic Books.
- Forte, Tania, 2003. "Consuming Projects in Uncertain Times: Making Selves in the Galilee," *Journal of Historical Sociology* 16(3): 349–374.
- Friedmann, Harriet, 1980. "Household Production and the National Economy: Concepts for the Analysis of Agrarian Formations," *Journal of Peasant Studies* 7(2): 158–184.
- Gatewood, John B., 1984. "Cooperation, Competition, and Synergy: Information-Sharing Groups among Southeast Alaskan Salmon Seinners," *American Ethnologist* 11(2): 350–370.
- Héran, François, 1987. "La seconde nature de l'habitus. Tradition philosophique et sens commun dans le langage sociologique," *Revue Française de Sociologie* 28(3): 385–416.
- Khalidi, Raja, 1984. "The Arab Economy in Israel: Dependency or Development?" *Journal of Palestine Studies* 13(3): 63–86.
- Kitay, Jim, 1997. "The Labour Process: Still Stuck? Still a Perspective? Still Useful?" *Electronic Journal of Radical Organization Theory* 3(1): 1–10.

- Littler, Craig R., 1990. "The Labour Process Debate: A Theoretical Review," in D. Knights and H. Willmott, (eds.), *Labour Process Theory*, Basingstoke: Macmillan.
- Mauss, Marcel, [1934] 1950. "Les Techniques du Corps," in idem, *Sociologie et anthropologie*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Panofsky, Ervin, 1951. *Gothic Architecture and Scholasticism*, Latrobe, Penn.: Archabbey Press.
- Rosenfeld, Henry, 1978. "The Class Situation of the Arab National Minority in Israel," *Comparative Studies in Society and History* 20(3): 374–407.
- Scott, James C., 1998. *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven: Yale University Press.
- Shafir, Gershon, and Yoav Peled, 2000. *The New Israel: Peacemaking and Liberalization*, Boulder, Colo.: Westview Press.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*, Oxford and New York: Oxford University Press.
- Smith, Gavin A., 1989. *Livelihood and Resistance: Peasants and the Politics of Land in Peru*, Berkeley: University of California Press.
- Tamari, Salim, 1981. "Building Other People's Homes: The Palestinian Peasant's Household and Work in Israel," *Journal of Palestine Studies* 11(1): 31–66.
- Thompson, Paul, and Stephen Ackroyd, 1995. "All Quiet on the Workplace Front? A Critique of Recent Trends in British Industrial Sociology," *Sociology* 29(4): 615–633.
- Waller, William T. Jr., 1988. "The Concept of Habit in Economic Analysis," *Journal of Economic Issues* 22(1): 113–126.
- Wolf, Eric R., 1956. "Aspects of Group Relations in a Complex Society: Mexico," *American Anthropologist* 58(6): 1065–1078.
- , 1966. *Peasants*, Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.